DE ‘PAARDENKATHEDRAAL’ TE UTRECHT

WAARDESTELLEND BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

De Fabrick
BUREAU VOOR GEBOUWHISTORISCH ONDERZOEK

DE ‘PAARDENKATHEDRAAL’ TE UTRECHT

WAARDESTELLEND BOUWHISTORISCH ONDERZOEK

Adres: Veeartsenijstraat 155, 3572 DD Utrecht
Kadastrale aanduiding: Gemeente Abstede (ASD40), Sectie B, nr. 6526
Gemeentelijk monument nr.: 3441721

April 2021

Jacqueline Heijenbrok
Guido Steenmeijer

De Fabryck - Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek V.O.F. - Office for Building History
Bekkerstraat 133 3572 SG Utrecht t +31 (0)306376184 www.defabryck.nl de.fabryck@xs4all.nl

100% bouwhistorici nl BOND VAN NEDERLANDSE BOUWHISTORICI erkend!

Afbeelding omslag: De Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, 2021 (*De Fabryck*).

© Aan de informatie in dit rapport kunnen geen rechten worden ontleend.
Dit rapport is uitsluitend bedoeld voor intern gebruik. Onder geen beding mag het geheel of gedeeltelijk worden verstrekt aan derden, of op internet, sociale media of andersoortige media worden gezet, zonder de uitdrukkelijke toestemming van zowel de opdrachtgever (zie hiervoor de inleiding) als *De Fabryck* - Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek.

INHOUD

INLEIDING p. 3

FASERINGS- EN WAARDESTELLINGSPLATTEGRONDEN p. 8

TOELICHTING OP DE WAARDESTELLING p. 14

BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS p. 16
- ‘Veeartsenij’ p. 16
- Voorgeschiedenis p. 16
- Ontwerp en bouw (1904-1905) p. 23
- Verbouwingen p. 32

ANALYTISCHE BESCHRIJVING p. 47
- Situering en structuur p. 47
- Constructie en materialen p. 47
- Gevels p. 50
- Interieur p. 60

AFKORTINGEN

HUA = Het Utrechts Archief
NA = Nationaal Archief
RCE = Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

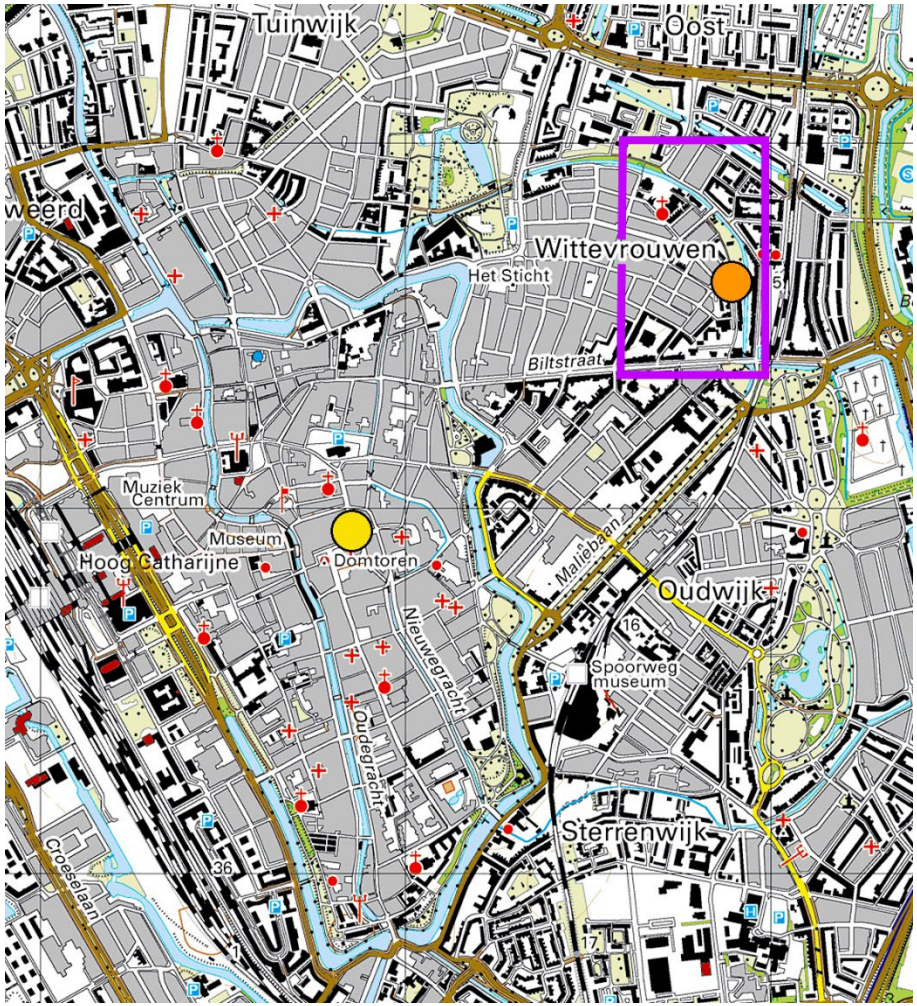

Topografische kaart van Nederland, detail met de situatie van de binnenstad van Utrecht, 2021; noorden is boven (bewerkt door *De Fabryck*).

= ligging van het voormalige Rijksveeartsenijterrein in de wijk Wittevrouwen
= De Paardenkathedraal
= de Domtoren

INLEIDING

In het kader van de voorgenomen wijziging van onderdelen van het interieur heeft het K.F. Hein Fonds Monumenten in maart 2021 opdracht gegeven aan *De Fabryck* - Bureau voor Gebouwhistorisch Onderzoek, een waardestellend bouwhistorisch onderzoek in te stellen naar de zogeheten Paardenkathedraal te Utrecht, de thuisbasis van Theater Utrecht.

De Paardenkathedraal staat ingeschreven als gemeentelijk monument (nr. 3441712), onder de volgende redengevende omschrijving:

De voormalige manege, Veeartsenijstraat 155, behoort tot de voormalige Rijks Veeartsenijschool en is aan de Biltse Grift gesitueerd. Het bouwwerk is naar een ontwerp uit 1904 van rijksbouwmeester C.H. Peters tot stand gekomen en in een eigentijdse bouwtrant met neogotische elementen vormgegeven, die karakteristiek is voor de bouwwerken op het terrein die in de periode 1905-1915 tot stand zijn gekomen. De manege is op een rechthoekige plattegrond opgemetseld en telt één ongedeelde bouwlaag onder een zadeldak met de nok dwars op het water. Het bouwwerk is met de voorgevel op het westen georiënteerd en wordt aan twee zijden ontsloten. De manege is in de jaren 80 van de 20ste eeuw verbouwd tot theatergebouw.

Exterieur
De architectonische verschijningsvorm van de manege kenmerkt zich door een monumentale en symmetrische opzet met zorgvuldig vormgegeven neogotische elementen. In het oog springend zijn de vierkante torens die op de hoeken van de voorgevel zijn geplaatst met daartussen een houten galerij. Fors bemeten vensterpartijen verzorgen de lichtvoorziening.
Centraal in de voorgevel (W) en in de rechter (Z) zijgevel is een dubbele deurpartij geplaatst; de beide torens worden ontsloten door getoogde houten deuren. De deuren aan de voorzijde zijn uitgevoerd met de voor de gotiek verticale profilering en fors beslag; de deuren aan de zuidzijde zijn in de loop der tijd vervangen door vlakke deuren. De deuren in de traptorens zijn getoogd. De torens zijn voorzien van profielranden in rode baksteen die de verdiepingen markeren en worden beëindigd door kantelen. Smalle vensters, op de eerste verdieping één, op de tweede verdieping drie in westelijke, noordelijke en zuidelijke zijde, werpen licht in de trappenhuizen van de beide torens. De trappenhuizen ontsluiten de galerij die rust op diepe, ojief gesneden kraagstukken die tegen gemetselde lisenen zijn aangebracht. Het vakwerk

De Paardenkathedraal vanuit het noordwesten, met links de noordgevel, 2021 (De Fabryck).

De Paardenkathedraal, voorgevel (west), met zicht op de galerij uit de bouwtijd tussen de gekanteelde torens, 2021 (De Fabryck).

van geprofileerde stijlen en regels is gevuld met verticale delen en voorzien van gekoppeld draairamen in de middelste vijf vakken. De galerij is afgedekt met een lessenaarsdak van zink. Alle vensters zijn uitgevoerd met traceringen in een rode baksteen. In de beide zijgevels worden drie spitsboogvensters afgewisseld door twee kleinere rondboogvensters. De spitsboogvensters in de zijgevels strekken zich boven de dakrand uit tot in de Vlaamse gevels; de steekkappen zijn voorzien van decoratieve windveren. Onder de gootlijsten is siermetselwerk aangebracht. Vermeldenswaardig zijn bovendien de versierde vergaarbakken van zink op smeedijzeren steunen. Het zadeldak is gedekt met rode geglazuurde kruispannen.

Interieur
Oorspronkelijk was de gehele ruimte in gebruik als paardenbak. Via de dubbele deuren kwamen de paarden binnen; de traptorens ontsloten de bak en de galerij voor personen. Vanaf de galerij had men via een reeks overtoogde muuropeningen zicht op de paarden. Bij de verbouwing tot theater is er een twee lagen hoog bouwwerk met facilitaire ruimten tegen de westzijde geplaatst, waarbij van de muuropeningen van de galerij gebruik is gemaakt om de bovenste laag te ontsluiten. De vensters zijn aan de binnenzijde afgedekt. De houten kapconstructie is in het zicht gebleven. Zes vurenhouten spanten op gemetselde en hardstenen voetstukken overtogen de ruimte. Elk spant is samengesteld uit dubbele trekbalken, waarin drie afgeschoorde stijlen zijn ingelaten, ondersteund door horizontale en verticale trekstangen over de lengte en de breedte. De spanten zijn voorzien van neogotische profileringen en schilderingen in groen en wit. De onderste delen van de spanten zijn niet beschilderd aangezien die achter een houten lambrisering schuil gingen. Hierboven zijn de wanden gepleisterd. Vermeldenswaardig zijn verder de schoorsteenboezem op kraagstenen in de noordwesthoek en de trappen in de traptorens met oorspronkelijke metalen handlijsten en balustraden.

Waardering
De manege heeft architectuurhistorische en cultuurhistorische waarde als goed voorbeeld van een manege uit 1905-1915 in een eigentijdse bouwtrant met neogotische elementen, karakteristiek voor de bouwwerken die in de periode 1905-1915 door rijksbouwmeester Peters voor de Veeartsenijschool werden ontworpen. Een manege uit die periode heeft zeldzaamheidswaarde. Het zorgvuldig vormgegeven ontwerp is gaaf in hoofdvorm en in detail, met uitzondering van de deurpartijen in de zijgevels. Daarnaast heeft het bouwwerk ensemblewaarde als onderdeel van de voormalige Rijks Veeartsenijschool. De manege heeft bovendien specifieke ensemblewaarde met de tegenover gelegen paardenstallen.

Het genoemde onderzoek heeft bestaan uit een opname ter plaatse, aangevuld met literatuur- en archiefonderzoek (in Het Utrechts Archief (HUA) en het Nationaal Archief (NA)) en bij de Rijksdienst voor het Cultureel

De Paardenkathedraal, zuidgevel vanuit het zuidwesten, 2021 (*De Fabryck*).

De Paardenkathedraal, zuidgevel vanuit het zuidoosten, 2021 (*De Fabryck*).

Erfgoed (RCE)), en is uitgevoerd in april 2021 door drs. Jacqueline Heijenbrok en dr. Guido Steenmeijer van het genoemde bureau; de voor u liggende rapportage is van hun hand.
De foto’s zijn gemaakt door *De Fabryck* in april 2021, tenzij anders vermeld.

Opgemerkt moet worden dat in verband met de ‘Covid-19 maatregelen’ die van kracht waren tijdens dit onderzoek, het archiefonderzoek in beperkte mate kon plaatsvinden, ook al omdat tegelijkertijd de website van Het Utrechts Archief gehackt was, waardoor bouwtekeningen ‘gegijzeld’ waren en dus niet konden worden geraadpleegd.

De dank van de auteurs gaat uit naar de heer Q.A. Peelen en mevrouw M. Stolker (K.F. Hein Fonds), de heer C.J.M. Rampart en mevrouw B. van Santen (Gemeente Utrecht), de heer T. Louisse (Stadsherstel Utrecht), de heer N. Tenten (Theater Utrecht) en mevrouw M. Statema.

De Paardenkathedraal, de zuidelijke toren met links een detail van de galerij; in het midden van de twintigste eeuw kreeg het gebouw het interne nummer ‘A22’, 2021 (*De Fabryck*).

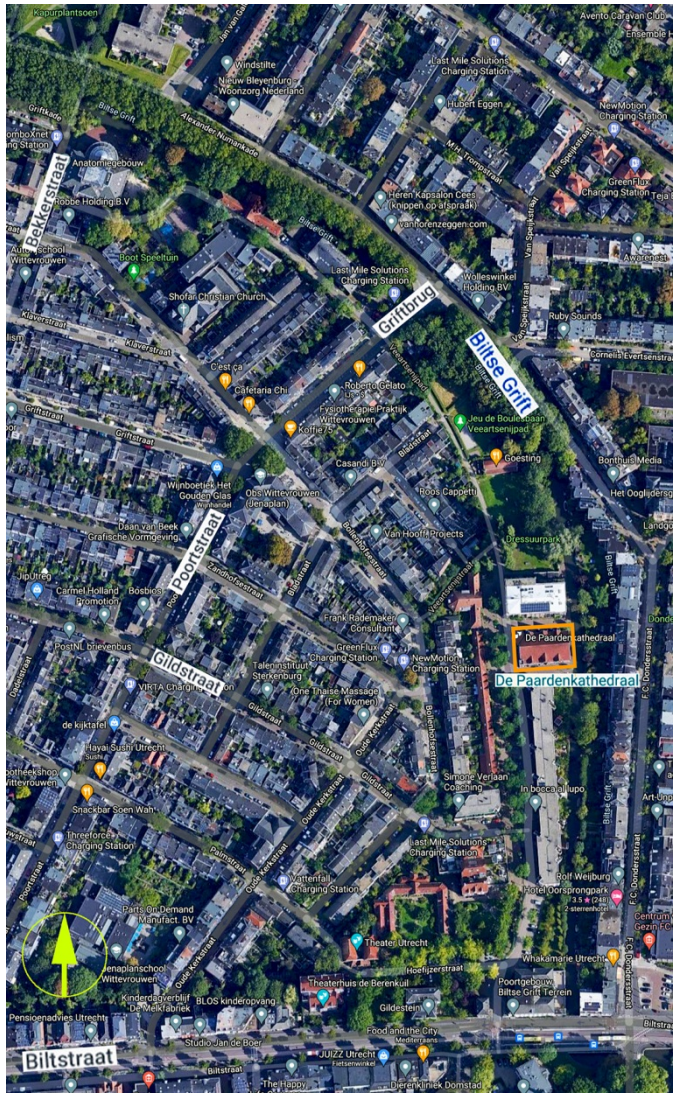

Situatie van het voormalige Rijksveeartsenijterrein, satellietfoto (links) en kaart, 2021; noorden is boven (Google Maps; bewerkt door *De Fabryck*).

= terrein van de voormalige Rijksveeartsenijschool, zuidwestelijk van de Biltse Grift, ten noorden van de Biltstraat, tot aan de Bekkerstraat

= de gebouwen = De Paardenkathedraal

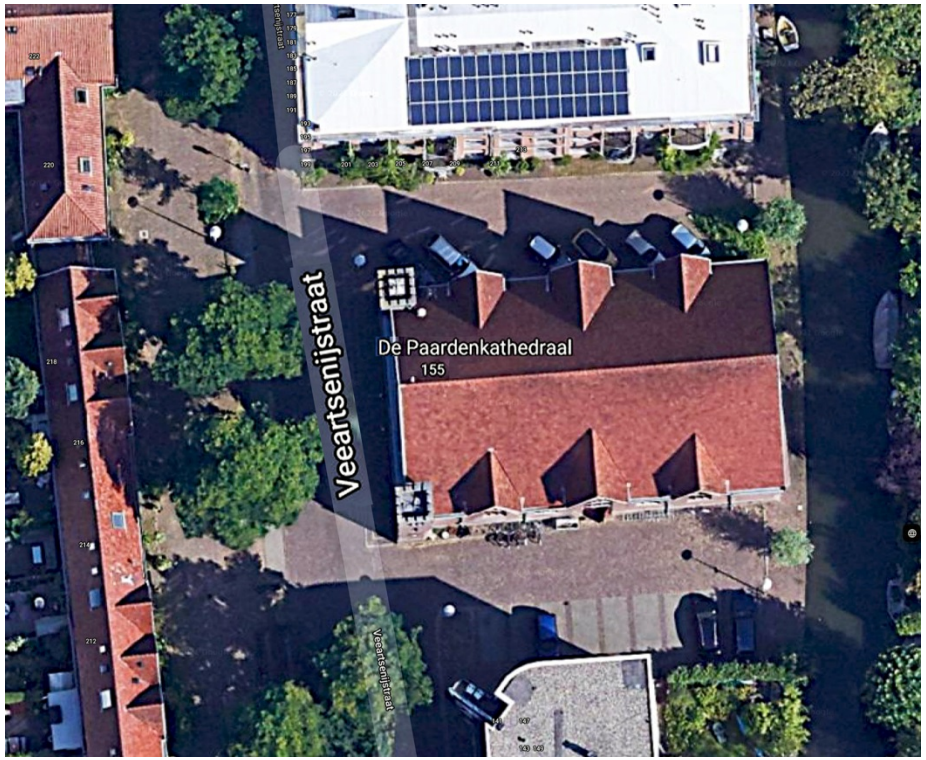

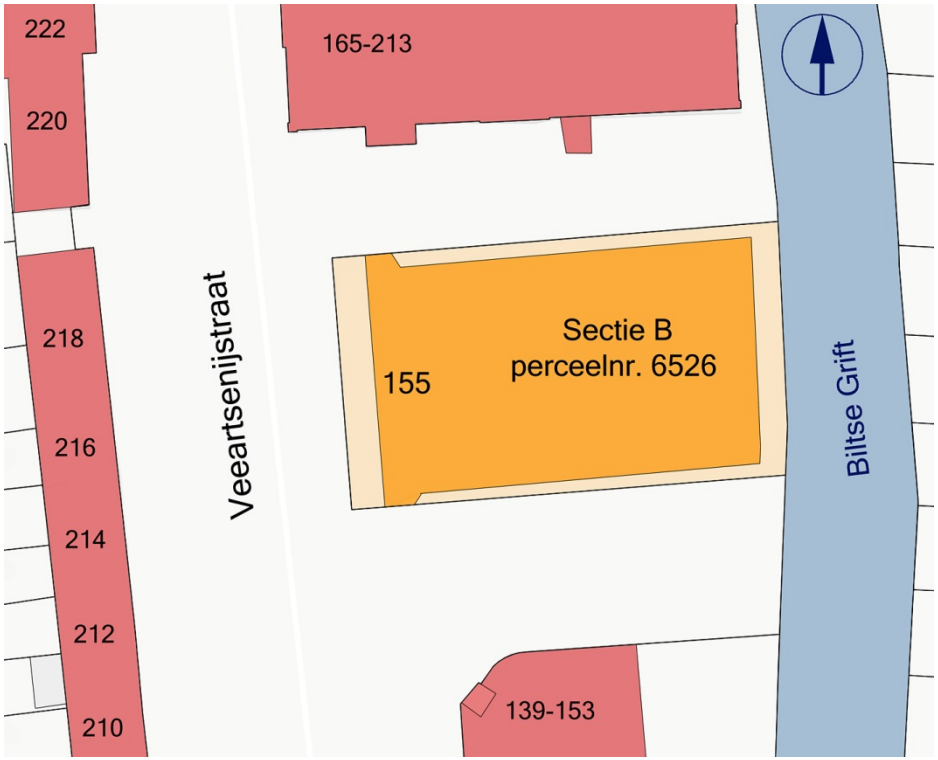

Situatie van De Paardenkathedraal, Veeartsenijstraat 155, Abstede Sectie B, perceelnr. 6526, satellietfoto (links) en Kadastrale Kaart, 2021; noorden is boven (Google Maps en Kadaster; bewerkt door *De Fabryck*).

= De Paardenkathedraal = terrein van De Paardenkathedraal

FASERINGS- EN WAARDESTELLINGSPLATTEGRONDEN

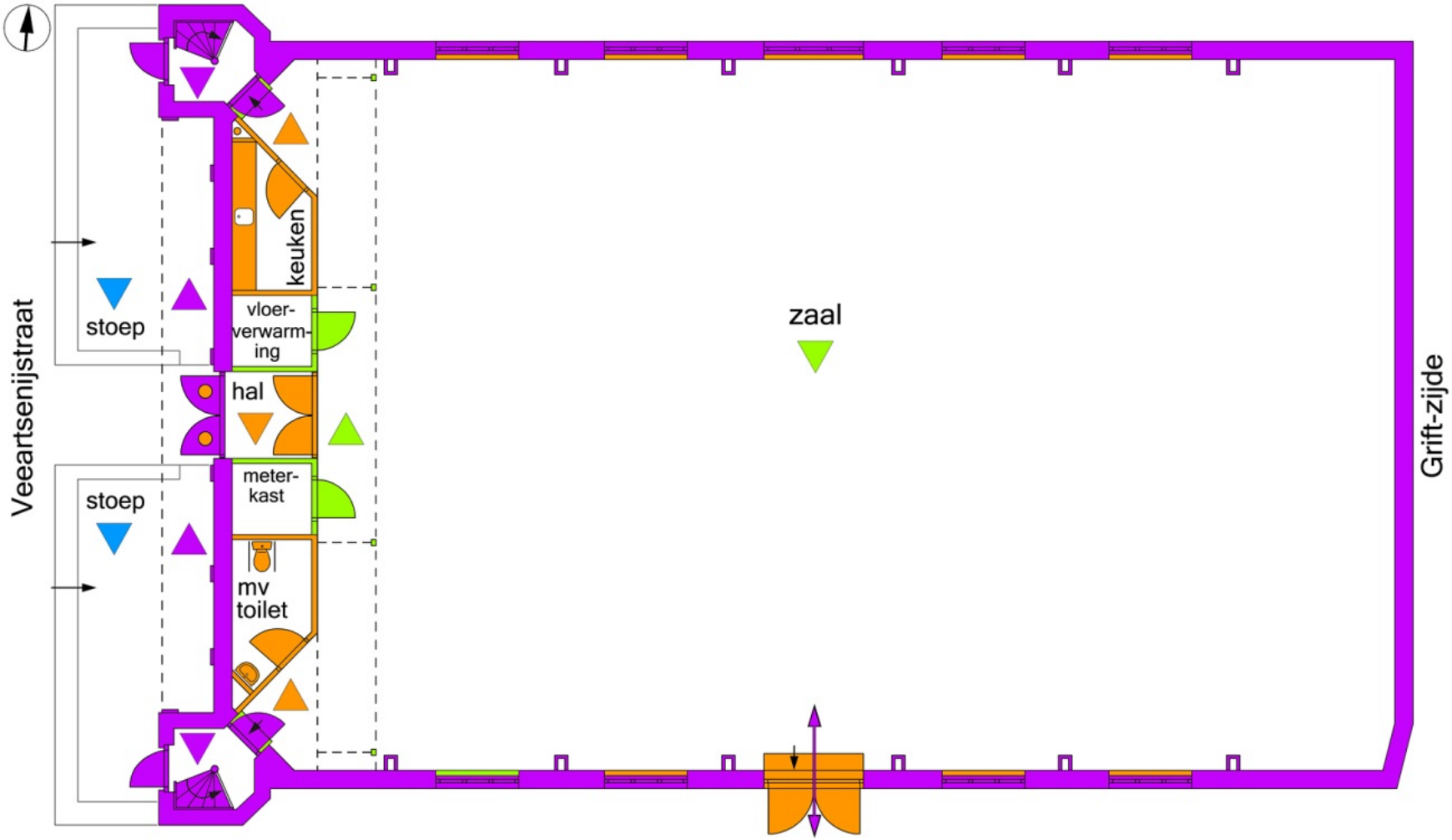

Fasering De Paardenkathedraal, begane grond, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).

Renvooi: = 1904-1905 = omstreeks 1989 = omstreeks 1993 = circa 2000-2021

= plafond = vloer of stoep

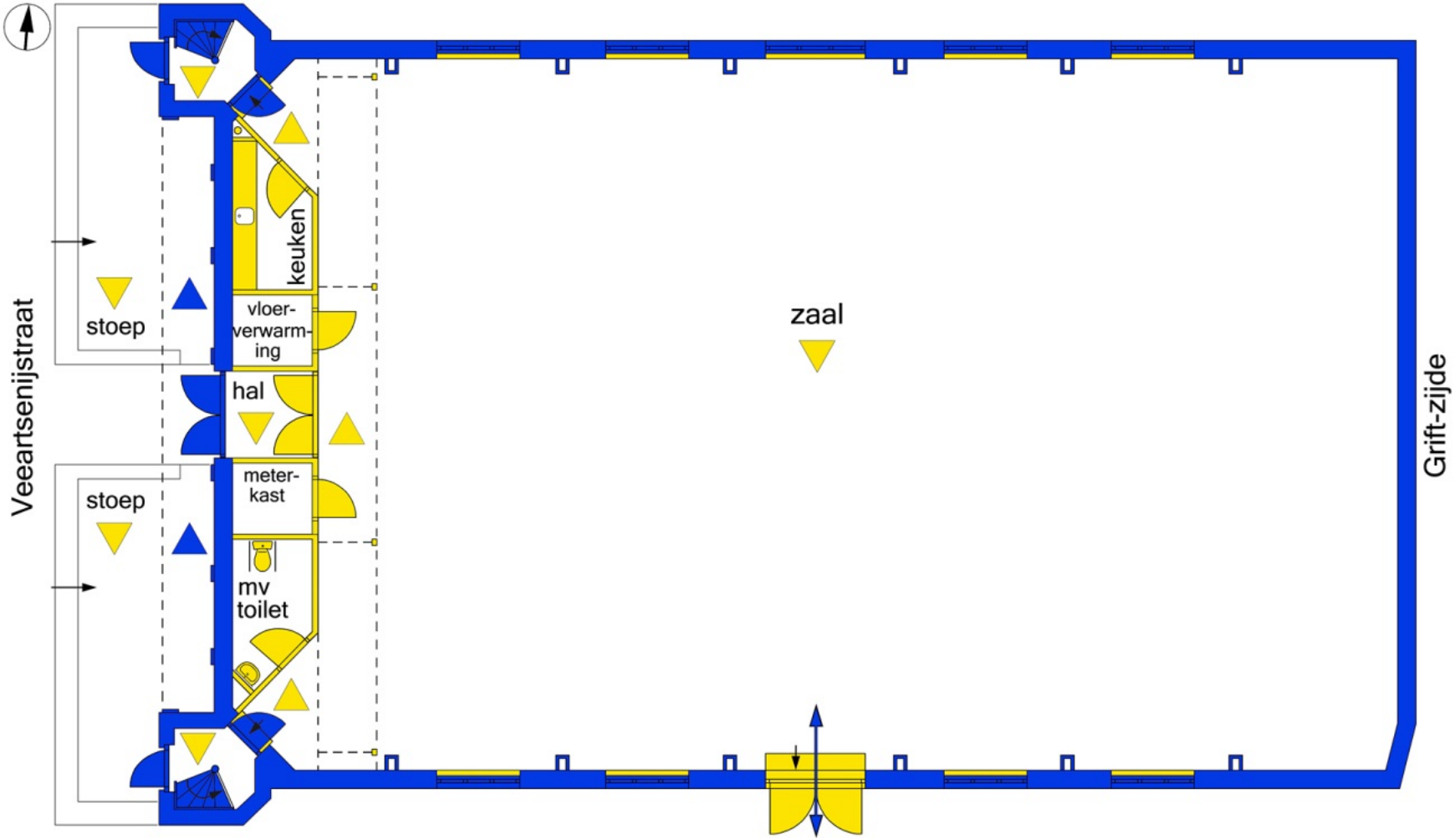

Bouwhistorische waardestelling De Paardenkathedraal, begane grond, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).
Renvooi waardestelling; conform de ‘Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek’ (Den Haag 2009):

- = hoge bouwhistorische waarde: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- = positieve bouwhistorische waarde: van belang voor de voor de structuur en/of de betekenis van het object
- = indifferente bouwhistorische waarde: van weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ▲ = plafond ▼ = vloer of stoep

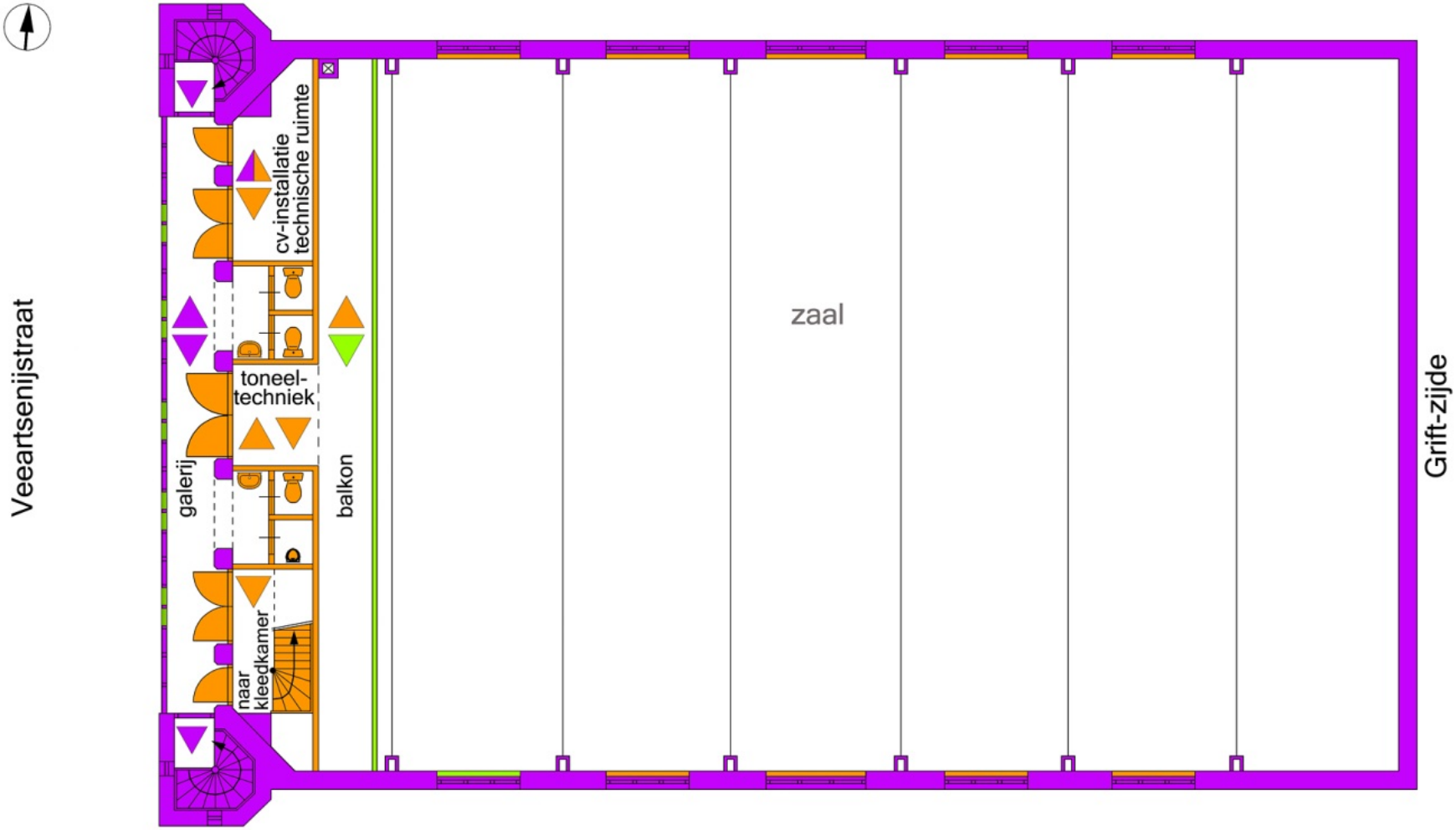

Fasering De Paardenkathedraal, eerste verdieping, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).

Renvooi: = 1904-1905 = omstreeks 1989 = omstreeks 1993 = circa 2000-2021

= plafond = vloer

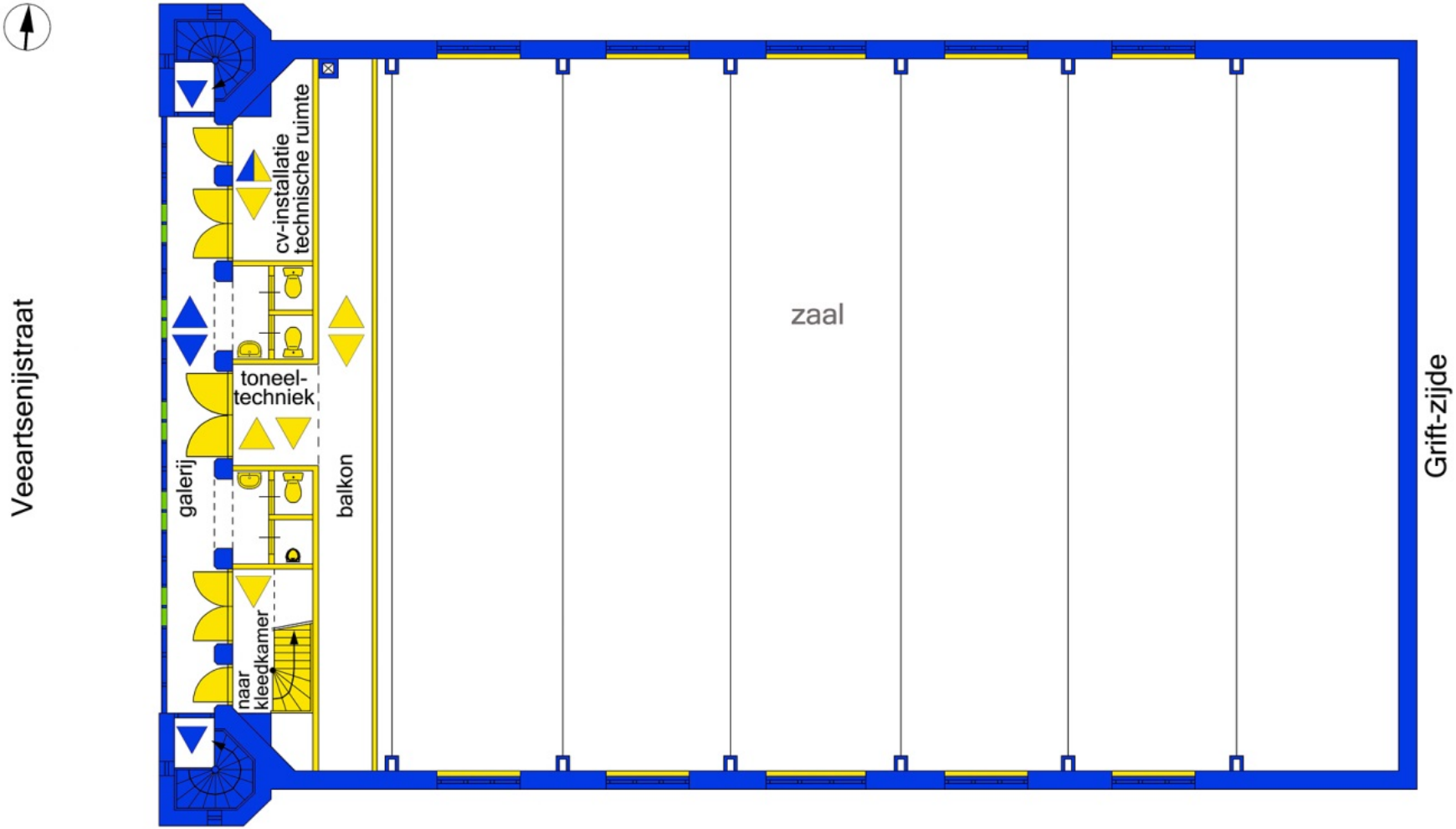

Bouwhistorische waardestelling De Paardenkathedraal, eerste verdieping, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).
Renvooi waardestelling; conform de ‘Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek’ (Den Haag 2009):

- ● = hoge bouwhistorische waarde: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ● = positieve bouwhistorische waarde: van belang voor de voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ● = indifferente bouwhistorische waarde: van weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ▲ = plafond ▼ = vloer

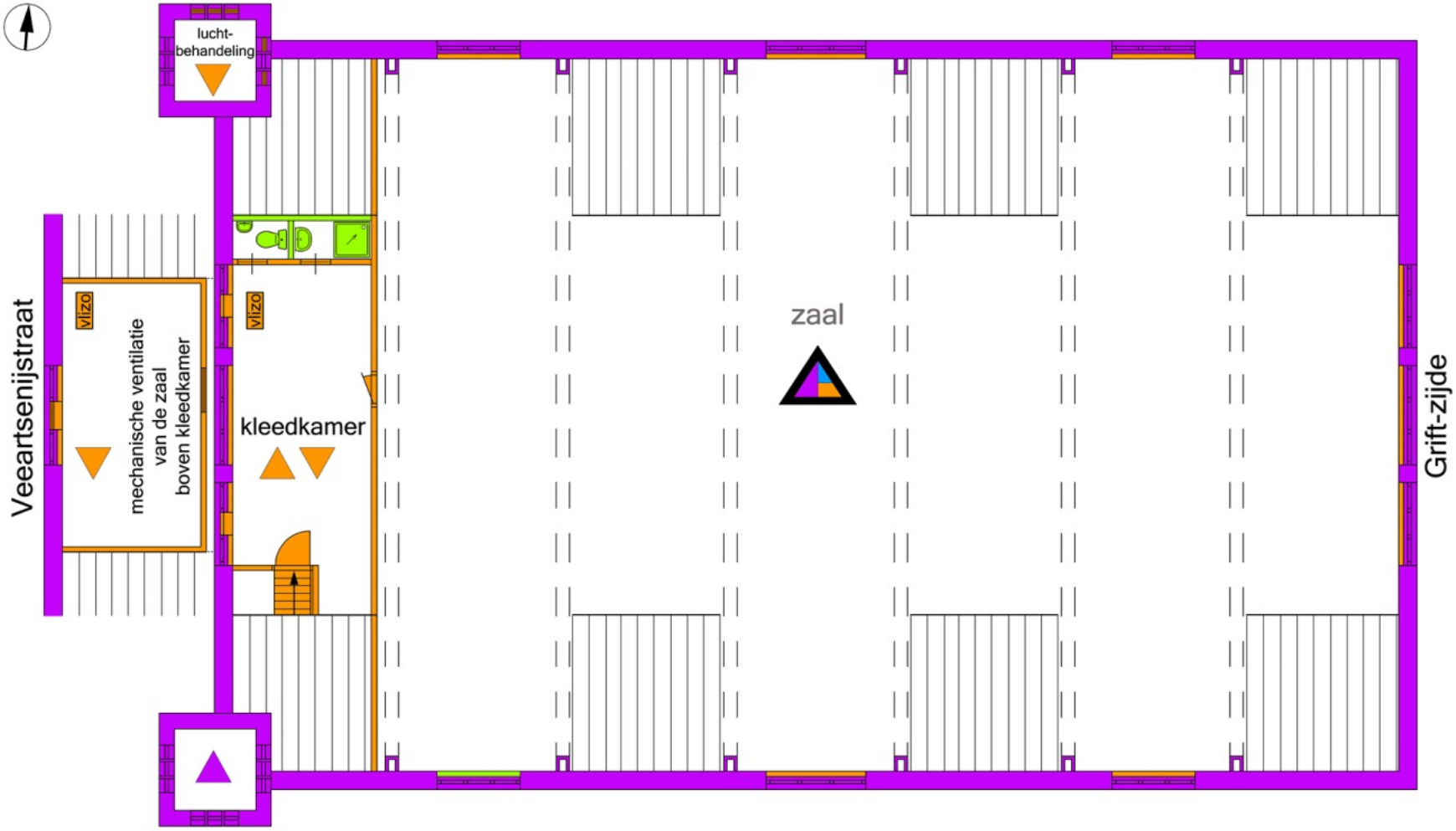

Fasering De Paardenkathedraal, tweede verdieping, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).

Renvooi: ● = 1904-1905 ● = omstreeks 1989 ● = omstreeks 1993 ● = circa 2000-2021

▲ = plafond ▼ = vloer

△ = kap; linkerhelft: constructie en authentiek beschot; rechterhelft boven: gedichte openingen; rechterhelft onder: onderbeschot

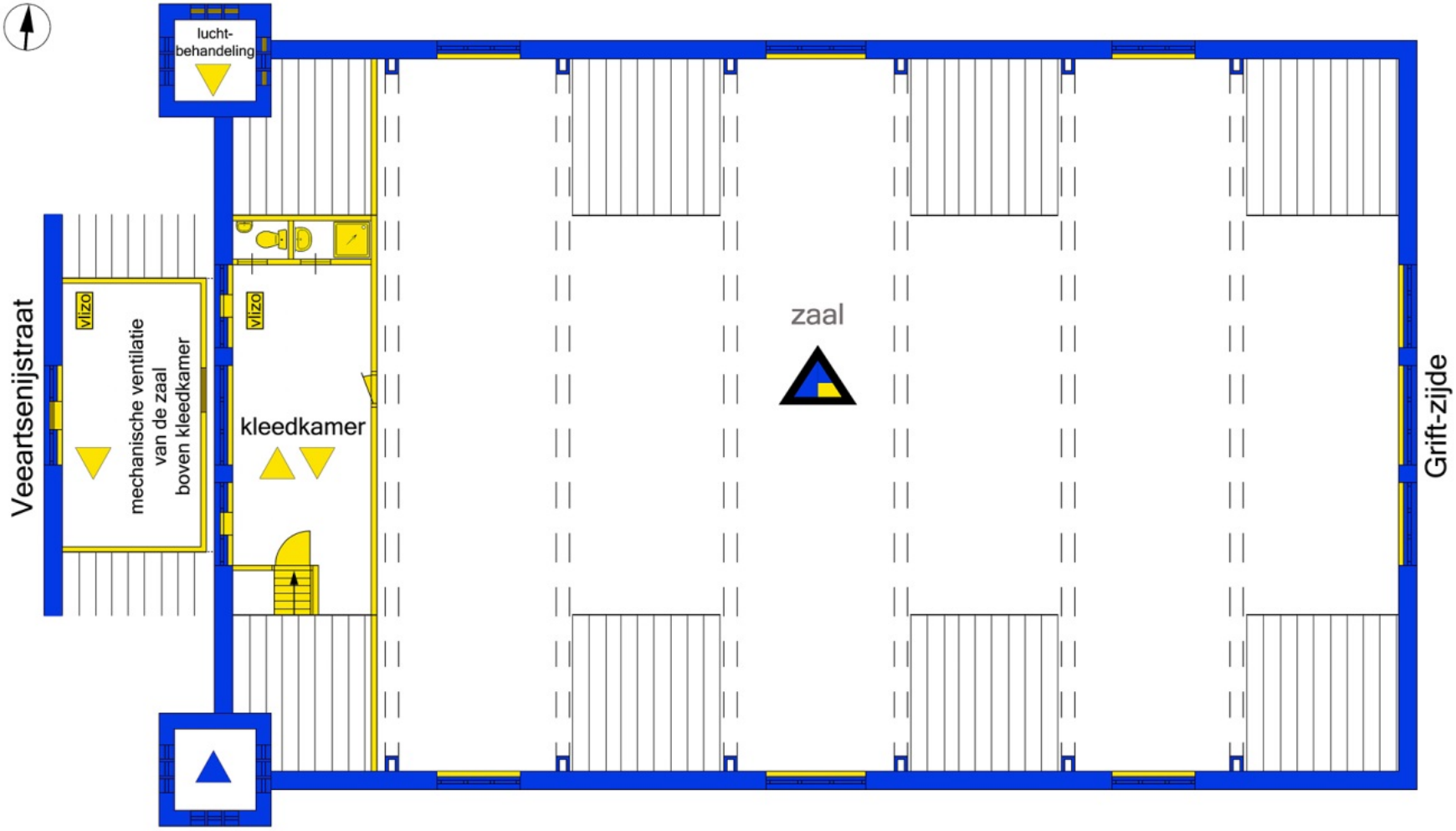

Bouwhistorische waardestelling De Paardenkathedraal, tweede verdieping, 2021; noorden is boven (*De Fabryck*).
Renvooi waardestelling; conform de ‘Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek’ (Den Haag 2009):

- ● = hoge bouwhistorische waarde: van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ● = positieve bouwhistorische waarde: van belang voor de voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ● = indifferente bouwhistorische waarde: van weinig belang voor de structuur en/of de betekenis van het object
- ▲ = plafond ▼ = vloer △ = kap; linkerhelft: constructie en authentiek beschot; rechterhelft boven: gedichte openingen; rechterhelft onder: onderbeschot

TOELICHTING OP DE WAARDESTELLING

Aangezien de Paardenkathedraal de status van gemeentelijk monument heeft (nr. 3441721), betreft de bouwhistorische waardestelling een interne waardestelling. Dit houdt in dat de geconstateerde bouwhistorische waarden onderling zijn afgewogen.

Een hoge waarde is toegekend aan de structuren en elementen die dateren van de bouwtijd (1904-1905) of niet lang hierna (noordwestelijke kachelschoorsteen), vanwege hun historiciteit en hieruit voorkomende zeldzaamheid en/of hun zorgvuldige vormgeving en afwerking.
Deze waarde is tevens toegekend aan de elementen uit deze periode die tijdens de restauratie van omstreeks 1989 zorgvuldig zijn hersteld of tijdens de verbouwing van 1993 beperkt zijn aangepast (ingekort kozijn en dubbele deur hoofdingang).

Een positieve waarde is in dit licht toegekend aan de ramen van de galerij, die zijn vervangen door exemplaren met dubbel glas, maar min of meer naar het oorspronkelijke model.

Een indifferente waarde is toegekend aan alle structuren en elementen die tot stand zijn gekomen in de tweede helft van de twintigste eeuw en later, met name tijdens de restauratie van omstreeks 1989 en de verbouwing van 1993, omdat deze geen aantoonbare relatie hebben met de historische toestand of bijzonder zijn wat vormgeving of materiaalgebruik betreft.

De Paardenkathedraal, de kap boven de zaal, afgezien van her onderbeschot daterend van de bouwtijd (1905), 2021 (*De Fabryck*).

De Paardenkathedraal, de zaal vanuit het oosten, 2021 (*De Fabryck*).

1. Kaart van de buitenplaats Gildestein aan de Biltstraat, die in 1819 werd aangekocht door de Rijksveeartsenijschool: op dit perceel, ofwel het ‘voorterrein’, bevinden zich een smederij met de woning van de hoefsmid, een stalgebouw, het Huis dat is ingericht als directeurswoning, en een voormalige katoenspinnerij die de functie van ‘Academie’ (ook ‘Hoofdgebouw’) heeft gekregen, en verder (sier)tuinen, vijvers en een orangerie, 1821; noorden is boven (RCE Beeldbank; bewerkt door *De Fabryck*).

BOUW- EN GEBRUIKSGESCHIEDENIS

‘Veeartsenij’

De Paardenkathedraal maakt deel uit van het voormalige complex van de Rijksveeartsenijschool, de voorloper van de faculteit Diergeneeskunde van de Utrechts universiteit. Deze school kreeg bij zijn oprichting omstreeks 1820 de beschikking over de gewezen buitenplaats Gildestein aan de Biltstraat, even buiten Utrecht, noordelijk van de weg (afb. 1-3). Het terrein van deze buitenplaats, met daarop onder meer het huis zelf (nu Biltstraat 168-168d), en een vroegere katoenspinnerij (nu Veeartsenijstraat 1-39 / Biltstraat 172), vormde een uitgerekte driehoek die zich uitstrekte langs de westoever van de Biltse Grift en eindigde bij latere Bekkerstraat (afb. 4, 5).

Voorgeschiedenis

Al ruim vóór de invoering van de Wet op de Paardenfokkerij in juli 1901 signaleerde de Rijksveeartsenijschool een forse stijging van het aantal (her)keuringen van hengsten op cornage, een doorgaans erfelijke verlamming van één of beide stembanden die kon leiden tot benauwdheid.[1] Voor de in Utrecht gevestigde school was dit reden in januari 1901 de afdeling Landbouw van het Ministerie van Binnenlandse Zaken te verzoeken om de bouw van een manege. Cornage kon eenvoudig op het gehoor worden vastgesteld tijdens het ‘longeren’ oftewel het onderwerpen van een paard aan een duurproef. Het toenmalige ‘longeerterrein’ was echter ongeschikt als de ondergrond door regenval te zacht was of door vorst juist te hard, terwijl de waarnemingen bovendien steeds meer werden belemmerd

[1] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (10 januari, 7 september 1901).

2. Biltstraat, zicht op Huis Gildestein vanuit het zuidwesten, met aan weerszijden de ‘retranchement muur’ (1884) en op de achtergrond de ‘Academie’ in de voormalige katoenspinnerij, omstreeks 1888 (HUA Beeldbank).

3. Biltstraat, op de voorgrond de brug over de Biltse Grift vanuit het zuidoosten, met de ‘Academie’ of het Hoofdgebouw, gevolgd door de woning van de hoofdopzichter en Huis Gildestein, de directeurswoning, omstreeks 1890 (HUA Beeldbank).

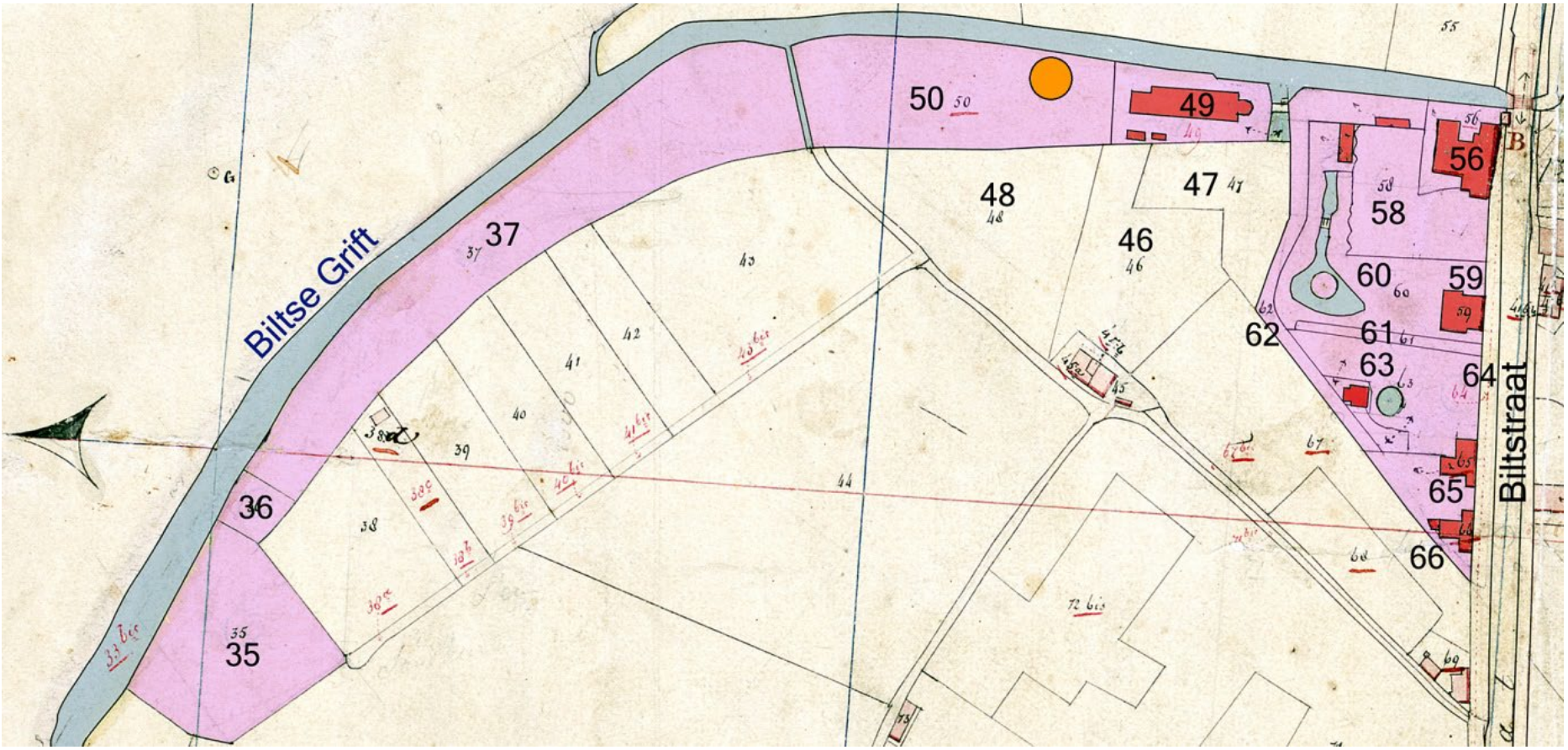

4. Kadastrale Minuut, Abstede Sectie A blad 1, detail van het terrein van de Rijksveeartsenijschool, 1821; noorden is links (RCE Beeldbank; bewerkt door *De Fabryck*).

= het terrein van de Rijksveeartsenijschool, met rechts het zogeheten ‘voorterrein’ (voormalig Buitenplaats Gildestein) bij de Biltstraat (zie afb. 1)

= de gebouwen van de Rijksveeartsenijschool = ongeveer de plek waar later de Paardenkathedraal zal verrijzen

Abstede Sectie A, perceelnr. 35 t/m 37 = bouw- en weiland
Abstede Sectie A, perceelnr. 49 = schuur [‘Ziekenstal’]
Abstede Sectie A, perceelnr. 50 = weiland
Abstede Sectie A, perceelnr. 56 = de ‘Academie’
Abstede Sectie A, perceelnr. 58 (57 ontbreekt) = tuin
Abstede Sectie A, perceelnr. 59 = het Huis
Abstede Sectie A, perceelnr. 60 = ‘Plaisier tuin’ [met vijver]

Abstede Sectie A, perceelnr. 61 en 62 = tuinen
Abstede Sectie A, perceelnr. 63 = boomgaard en orangerie
Abstede Sectie A, perceelnr. 64 = weg [Biltstraat]
Abstede Sectie A, perceelnr. 65 = huis [opzichter, en paardenstallen]
Abstede Sectie A, perceelnr. 66 = huis [hoefsmid], plaats en smederij

Abstede Sectie A, perceelnrs. 47 en delen van 46 en 48 = zullen worden aangekocht in 1899

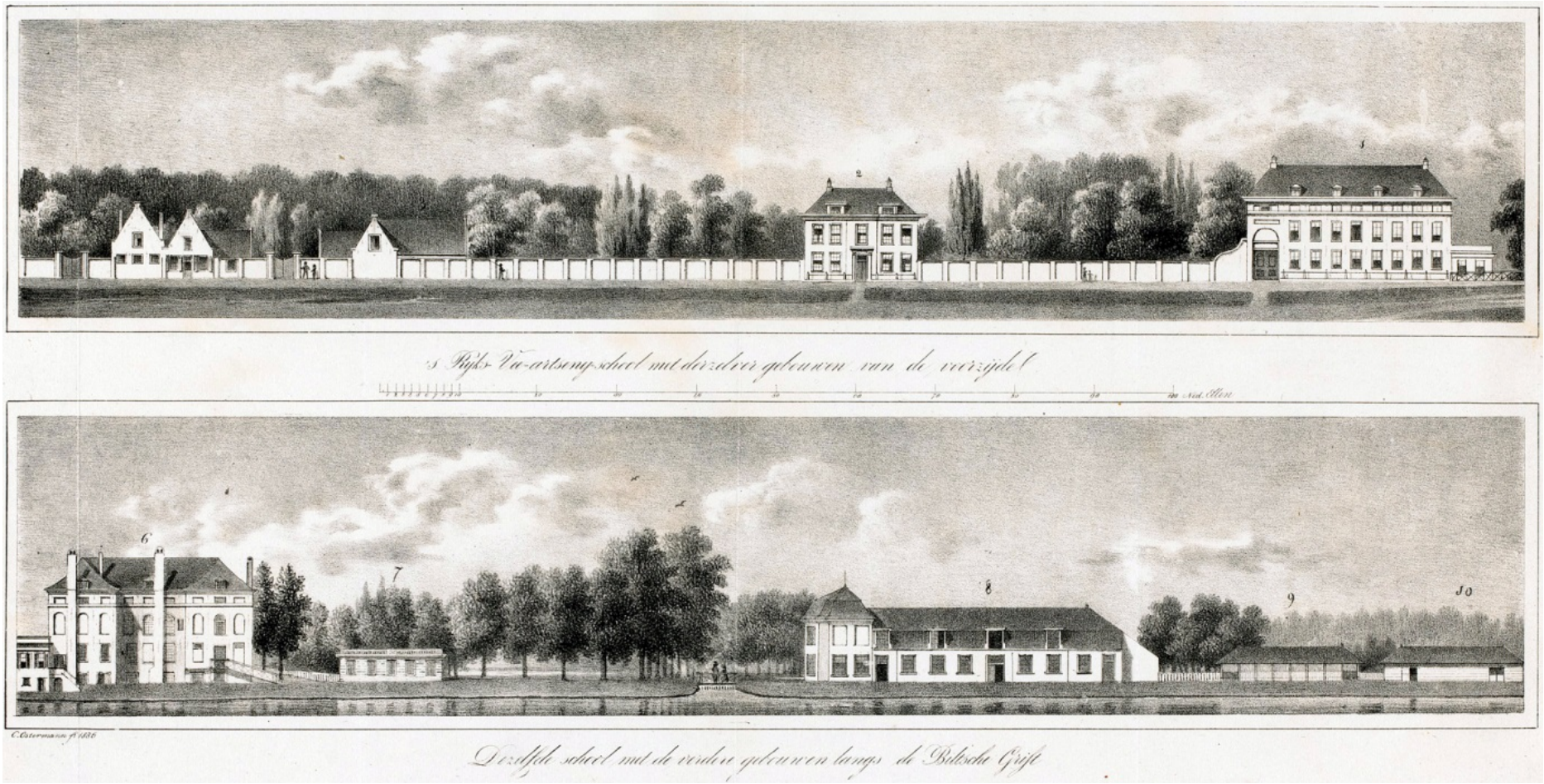

5. Veeartsenijschool gezien vanuit het zuiden met op de voorgrond de Biltstraat (boven), en vanuit het oosten met op de voorgrond de Biltse Grift, Chistiaan Ostermann, 1836 (Rijksmuseum Amsterdam, Rijksstudio).
Langs de Biltstraat (boven) v.l.n.r.: de smederij met de woning van de hoefsmid, het stalgebouw, Huis Gildestein (directeurswoning) en de ‘Academie’ of het Hoofdgebouw.
Langs de Biltse Grift v.l.n.r.: de ‘Academie’ of Hoofdgebouw op het voorterrein, en op het achterterrein de ‘Ziekenstal’, waar in 1874 het ‘Groot Stalgebouw’ zal verrijzen, en noordelijk (rechts) ervan enkele dierenverblijven. De Manege ofwel De Paardenkathedraal zal in 1905 geheel rechts worden gebouwd.

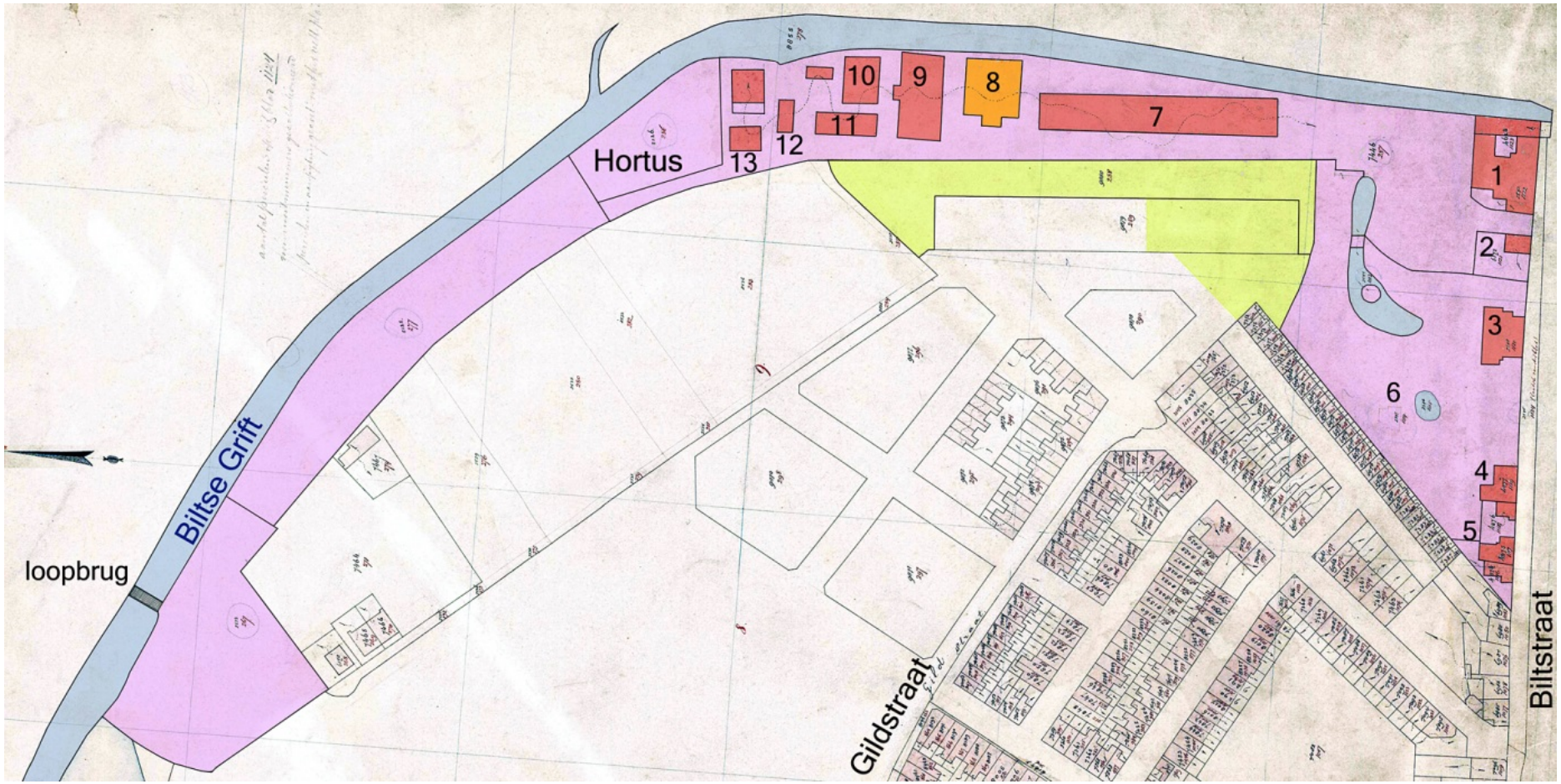

6. Kadastrale Minuut, Abstede Sectie B, detail van het terrein van de Rijksveeartsenijschool, omstreeks 1885; noorden is links (Kadaster; bewerkt door *De Fabryck*).
In de jaren 1870 werd begonnen met de aanleg van de wijk ‘Wittevrouwen’ tussen de Biltstraat en de Biltse Grift, en omstreeks 1890 was men gevorderd tot de Gildstraat.
De loopbrug is aangelegd in 1836 om de ‘Groote Weide’ voor de ‘koeienbeesten’ (aangekocht in 1833) aan de overzijde van de Grift te kunnen bereiken.
= het terrein van de Rijksveeartsenijschool van omstreeks 1820, waarop o.m. een ‘Hortus’ is aangelegd
= gebouwen van de Rijksveeartsenijschool
= percelen gekocht in 1899 t.b.v. de bouw van de ‘Eenpaardstallen’
= houten hulpgebouw (voorloper Manege)
1 = Voor- of Hoofdgebouw 2 = woning hoofdopzichter (1877) 3 = voormalig Huis Gildestein, directeurswoning 4 = voormalig stalgebouw 5 = huis en smederij 6 = gesloopte orangerie 7 = Groot Stalgebouw (1874) 8 = houten hulpgebouw (1873) 9 = Onderwijsgebouw (1877) 10 = Koeienstalgebouw (1875) 11 = oude Hondenstal (1875) 12 = stal t.b.v. hondsdolheid (1874) 13 = enkele opstallen, waar in 1909 de nieuwe Hondenstal zal verrijzen Hortus = veeartsenijkruidentuin, aangelegd in 1875

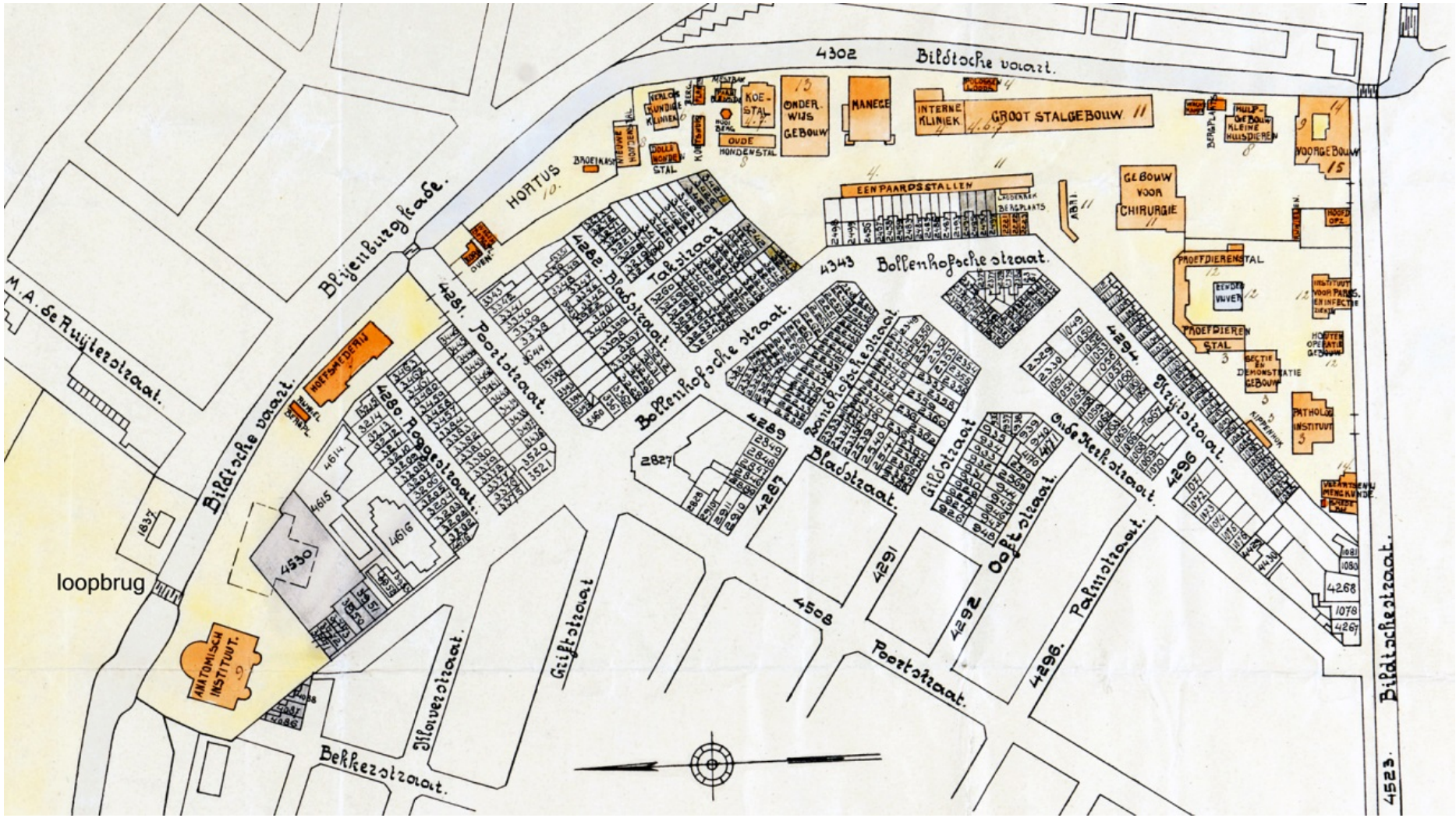

7. Detail van de kaart met de terreinen (in lichtgeel) van de Rijksveeartsenijschool, 1921 (HUA Beeldbank). De wijk ‘Wittevrouwen’ is voltooid en vanaf 1916 doorsnijdt de Poortstraat bij de Griftbrug de veeartsenijterrein, terwijl de school zelf is uitgebreid met diverse gebouwen, zoals het Pathologisch Instituut aan de Biltstraat en erachter het Sectie- en Demonstratiegebouw, de Proefdierstallen, het Gebouw voor Chirurgie, de Eenpaardstallen, de Manege (boven), de nieuwe Hondenstal, het dierencrematorium (Kori-oven), de nieuwe Hoefsmederij en het Anatomisch Instituut, terwijl de loopbrug leidt naar weilanden en de in aanbouw zijnde Kliniek voor Kleine Huisdieren (nog niet op deze kaart) aan de overzijde van de Biltse Grift of Vaart.

door ‘hinderlijk geruisch’ in de omgeving (afb. 10). Voorlopig kon voor de keuring worden uitgeweken naar de stadsmanege (aan het Achter Clarenburg), maar dit kon alleen tegen betaling op vaste tijdstippen.
De minister besloot - hoe kan het ook anders – tot de instelling van een adviescommissie.[2] Deze concludeerde vrijwel onmiddellijk dat het verzoek gerechtvaardigd was, ook al omdat de manege kon worden benut voor bijvoorbeeld onderzoek in de winter en voor ingrijpende operaties.[3] Niettemin verdween de zaak vervolgens naar de achtergrond, kennelijk omdat hij door de noodoplossing aan urgentie had ingeboet.[4]

8. Achterterrein vanuit het zuidoosten, met op de voorgrond de Grift, met zicht op het ‘Groot Stalgebouw’ of ‘Paardenstal met Kliniekzalen’, dat is verrezen op de plaats van de ‘Ziekenstal’ (Sectie A, perceelnr. 49; afb. 5), en geheel rechts het Woon- en Onderwijsgebouw (1877) en ertussen het houten hulpgebouw t.b.v. onderwijs (pijl), omstreeks 1888 (HUA Beeldbank).

9. Achterterrein vanuit het westen; zicht op het Woon- en Onderwijsgebouw (1877), met links een hooiberg en de Hondenstal (1875) met erachter de Koeienstal (1875), en rechts het houten hulpgebouw t.b.v. onderwijs (pijl), omstreeks 1888 (HUA Beeldbank).

[2] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (23 augustus 1901).
[3] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (7 september 1901).
[4] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (25 juli 1904).

10. Achterzijde van de ‘Academie’ of het Voorgebouw, met rechts de doorgang naar de Biltstraat, met op de voorgrond het longeerterrein, waar een paard wordt onderzocht op ‘cornage’, omstreeks 1890 (HUA Beeldbank).

Ontwerp en bouw (1904-1905)

Keerpunt was de afbraak van een houten ‘hulpgebouw’ uit 1872-1873, waardoor begin 1904 een bouwlocatie beschikbaar kwam (afb. 11): pal aan en haaks op de Grift tussen enerzijds (zuid) de omstreeks 1987 gesloopte ‘Groot Stalgebouw’ of ‘Grote Paardenstallen’ (nu appartementengebouw Veeartsenijstraat 53-153) en anderzijds het nog bestaande ‘woon- en onderwijsgebouw’ uit 1876-1877 (nu appartementengebouw Veeartsenijstraat 169-213) (afb. 6,7).[5]

De Dienst Landsgebouwen in het Eerste District, het ‘bureau’ van rijksbouwmeester Cornelis Hendrik Peters (1847-1932), leverde prompt een schetsplan, dat vrijwel zeker het werk was van de verantwoordelijke bouwkundige Lambertus Faber (1857-1929) (afb. 13).[6] Dit ontwerp kon in Utrecht op de nodige kritiek rekenen: het pand moest ten minste één meter breder worden (een nuttig oppervlak van minimaal 26 bij 16 meter) en behoorde één in plaats van twee tribunes te krijgen, in de vorm van een ‘balkon’ dat bovendien van buitenaf bereikbaar diende te zijn. Verder moest vanwege de lage ligging en de bodemgesteldheid van het vroegere weiland een zware leemlaag worden opgebracht als ondergrond van het zandbed. De Dienst Landsgebouwen paste het ontwerp aan, waarbij de uitwendige galerij (‘balkon’) tussen traptorens tot stand kwam (afb. 14)[7]; ter bezuiniging besloot men vervolgens de fundering met spaarbogen op de zandlaag te vereenvoudigen tot een strokenfundering op een zandbed (afb. 15). Dit plan werd in november vertaald in een bestek met gespecificeerde begroting, op

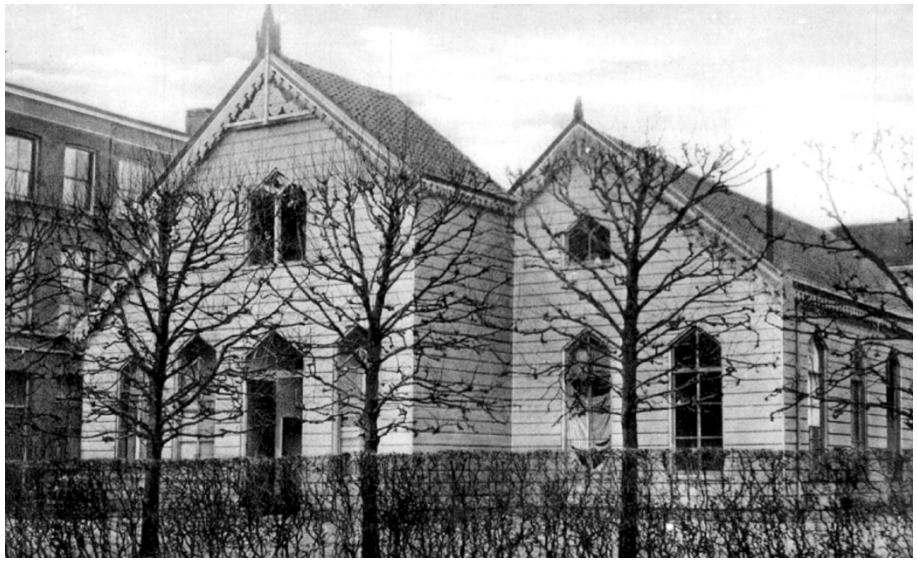

11. Houten onderwijsgebouw uit 1873 tussen het Woon- en Onderwijsgebouw (links) en het ‘Groot Stalgebouw, omstreeks 1900 (HUA Beeldbank).

12. ‘Groot Stalgebouw met Kliniekzalen’ vanuit het zuiden, met op de achtergrond 0de Manege en het Woon- en Onderwijsgebouw, omstreeks 1910 (HUA Beeldbank).

[5] Zie voor de genoemde gebouwen: H.M. Kroon e.a. (red.), *Een eeuw veeartsenijkundig Onderwijs. ’s Rijks-Veeartsenijschool, Veeartsenijkundige Hoogeschool* 1821-1921, p. 230-237.

[6] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (1 augustus 1904).

[7] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (31 oktober 1904).

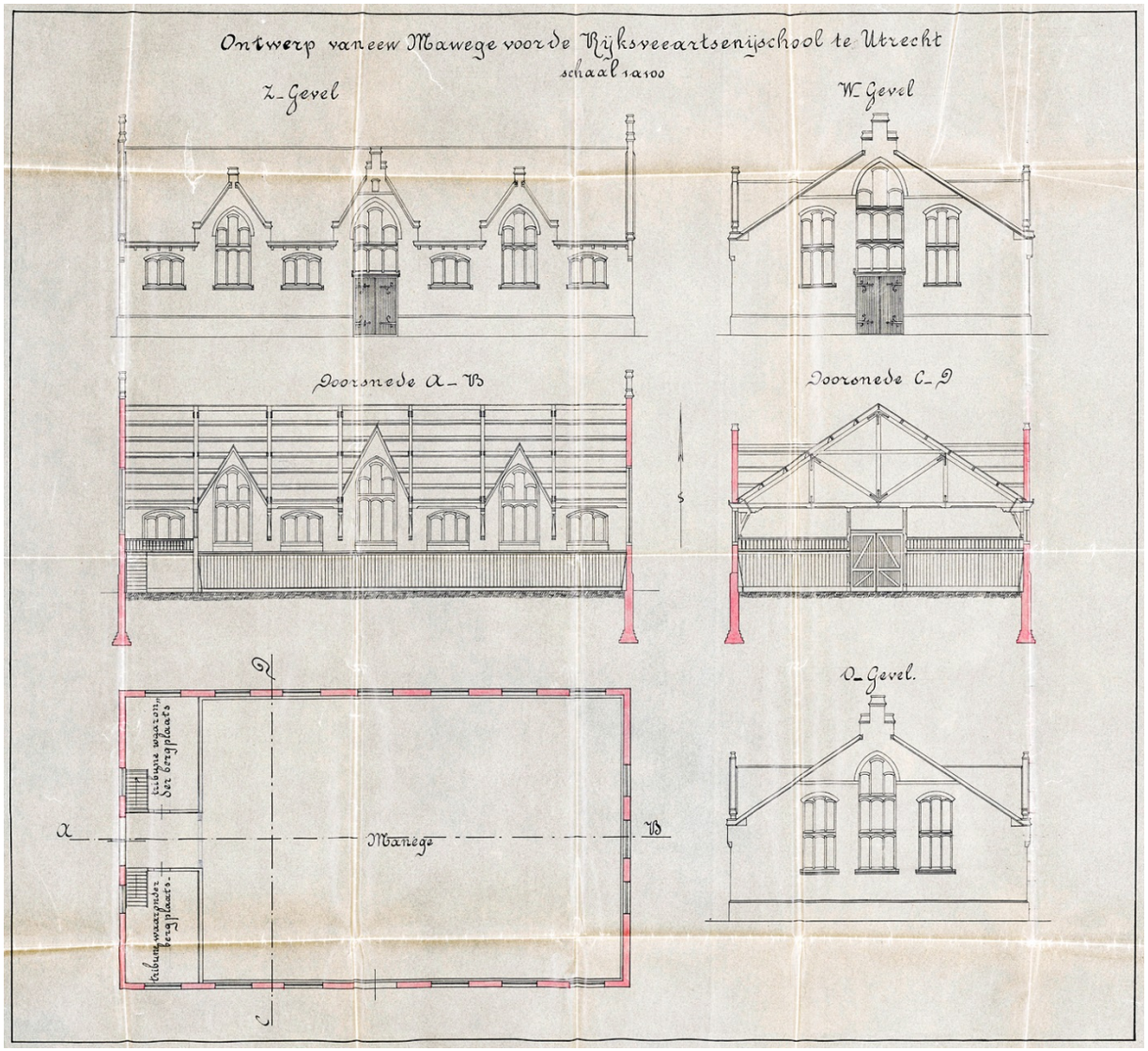

13. Manege, eerste ontwerp, met het aanzicht van de zuidelijke zijgevel (linksboven), de voorgevel (west; rechtsboven) en de achtergevel (oost; rechtsonder), de langsdoorsnede (A-B) gezien vanuit het zuiden (middenlinks) en de dwarsdoorsnede (C-D) gezien vanuit het oosten (middenrechts), alsmede de plattegrond (linksonder), Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 2.11.35, inv.nr. 262).

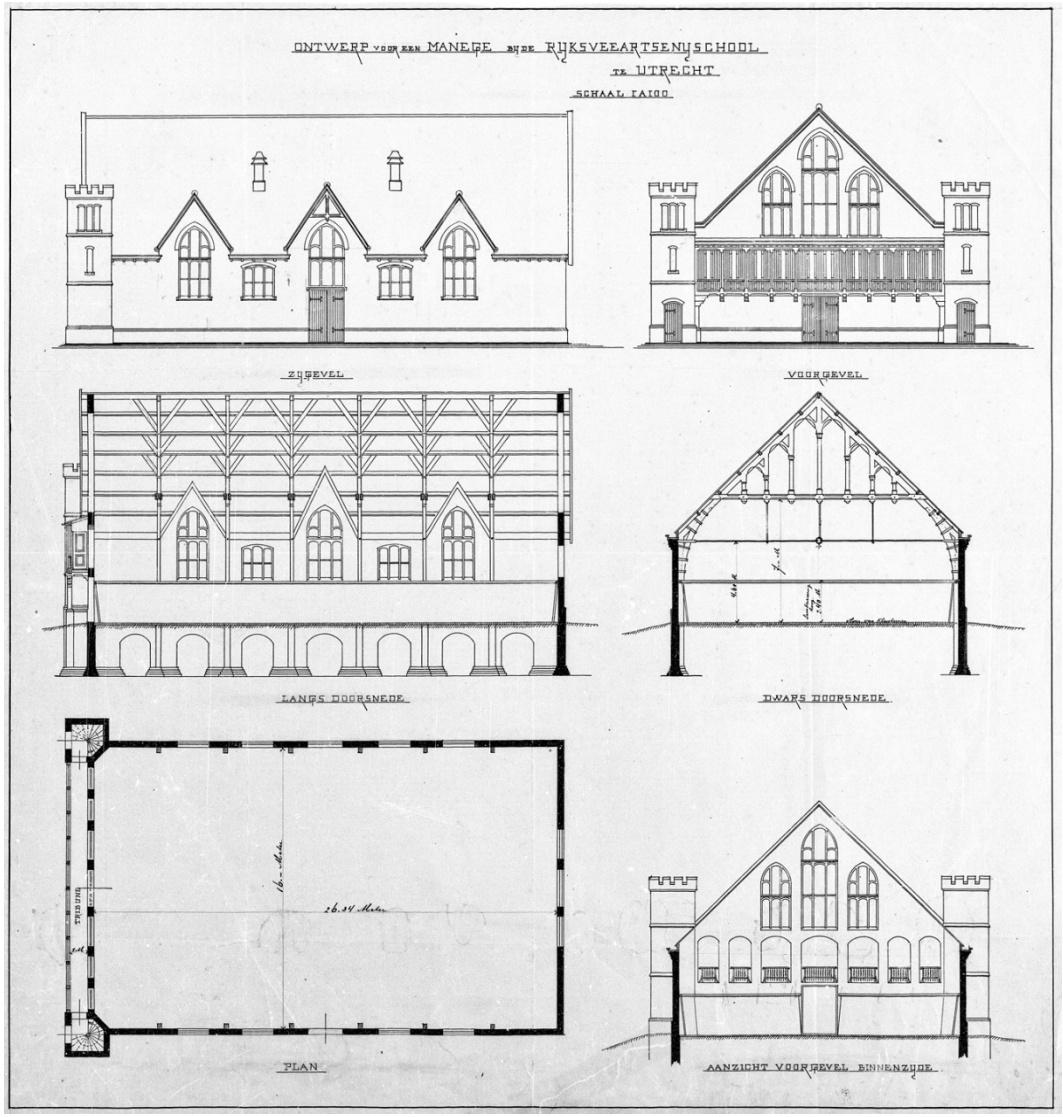

14. Manege, tweede ontwerp, met het aanzicht van de zuidelijke zijgevel (linksboven), de voorgevel (west; rechtsboven) en de voorgevel gezien vanuit het interieur (rechtsonder), de langsdoorsnede gezien vanuit het zuiden (middenlinks) en de dwarsdoorsnede gezien vanuit het oosten (middenrechts), alsmede de plattegrond (linksonder), Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 4.RGD, inv.nr. 1303.1); de doorsneden (midden) tonen de fundering met spaarbogen op de zandlaag.

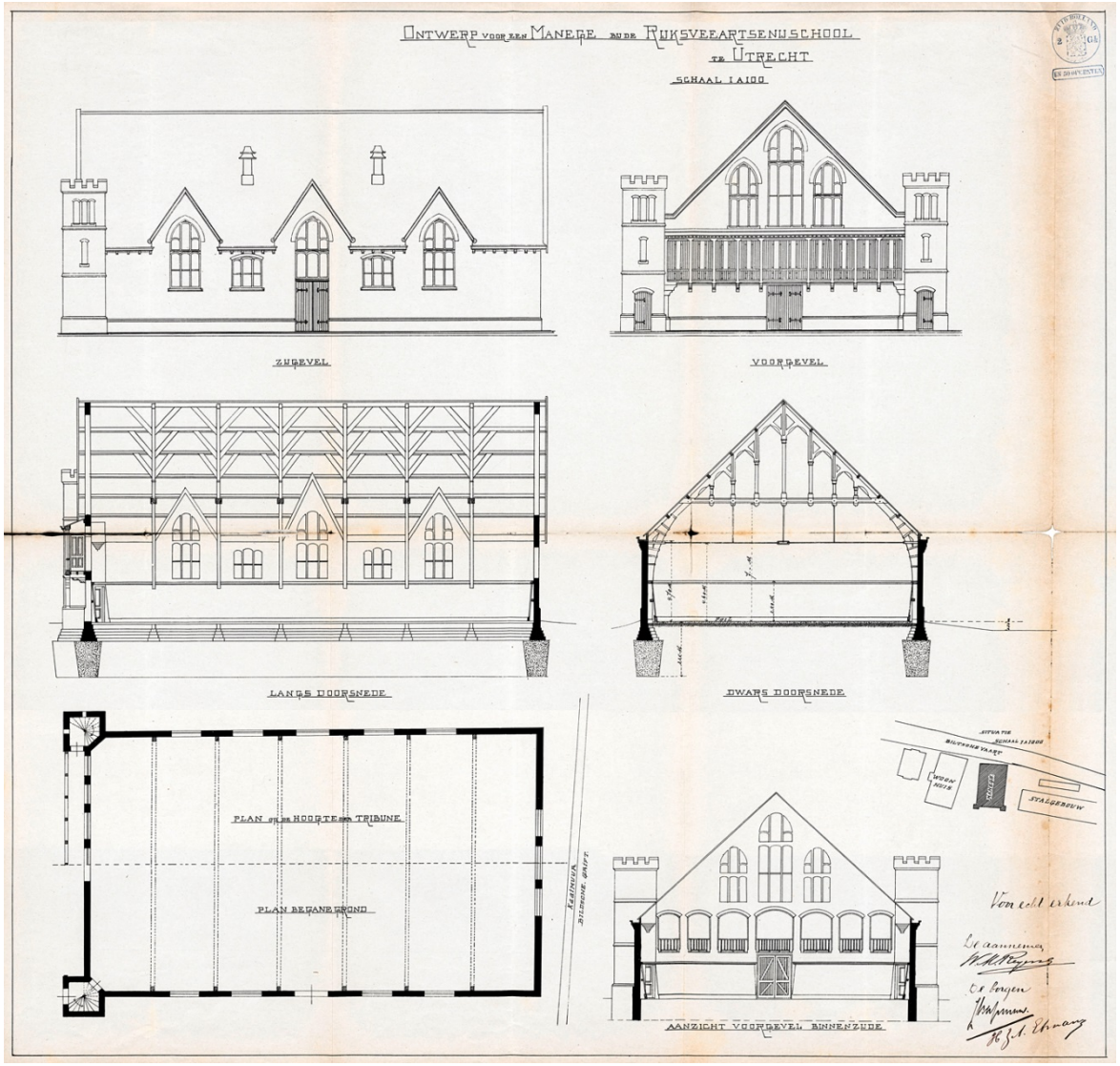

15. Manege, derde en definitieve ontwerp, met het aanzicht van de zuidelijke zijgevel (linksboven), de voorgevel (west; rechtsboven) en de voorgevel gezien vanuit het interieur (rechtsonder), de langsdoorsnede gezien vanuit het zuiden (middenlinks) en de dwarsdoorsnede gezien vanuit het oosten (middenrechts), alsmede de plattegrond (linksonder), Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 2.11.35, inv.nr. 262); er is nu sprake van een brede strokenfundering op een zandaanvulling.

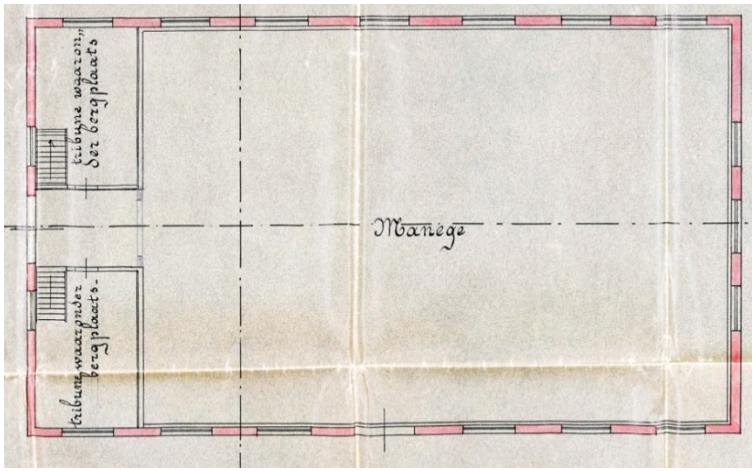

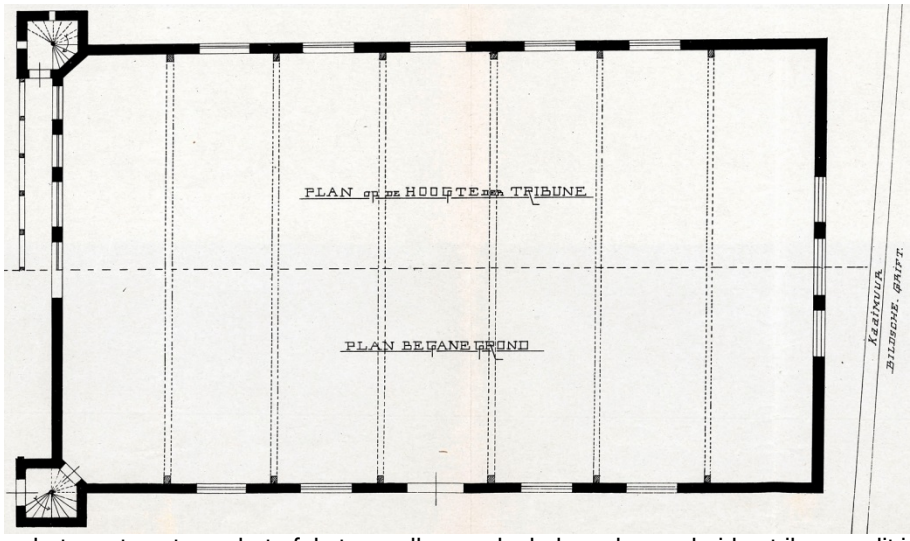

16. Manege, eerste ontwerp (links) en definitieve ontwerp van de plattegrond; de kritiek op het eerste ontwerp betrof de te smalle paardenbak en de gescheiden tribunes; dit is in het opgelost door de manege één meter breder te maken en één tribune buiten het gebouw te plaatsen, tegen de voorgevel en te bereiken via traptorens aan weerszijden, Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 2.11.35, inv.nr. 262).

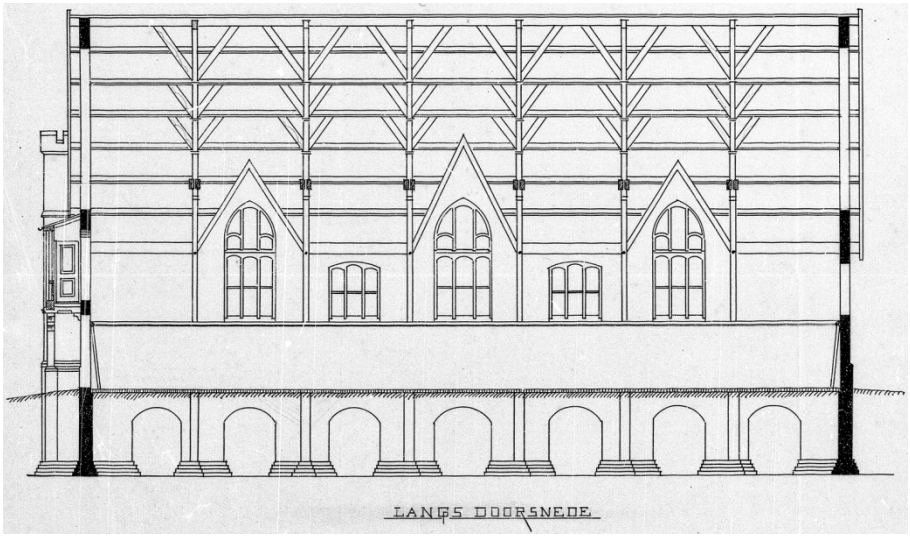

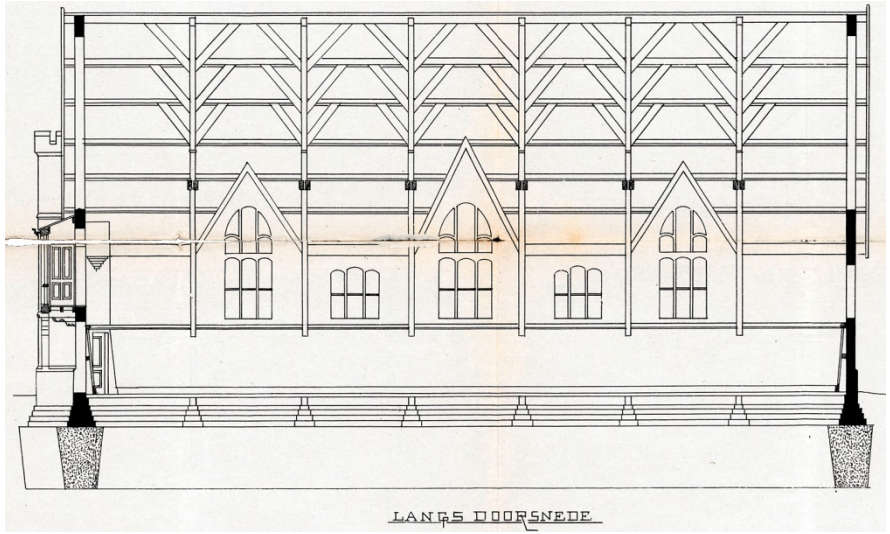

17. Manege, tweede (links) en derde of definitieve ontwerp van de langsdoorsnede, met de gewijzigde fundering: de fundering met spaarbogen op de zandlaag (links) is veranderd in een brede strokenfundering op een zandaanvulling, Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 4.RGD, inv.nr. 1303.1 en 2.11.35, inv.nr. 262).

grond waarvan op 16 december de aanbesteding plaatsvond (afb. 18).[8] Het werk werd, voor ƒ 18.874, gegund aan Willem Melis Reijerse (1861-1907) uit Blauwkapel (destijds gemeente Maartensdijk), ondanks diens matige reputatie bij de Utrechtse gemeentewerken. En namens de Dienst Landsgebouwen zou Hendrik Willem Hooft (1868-1921) uit Den Haag toezien op de uitvoering.[9]

De aannemer moest direct beginnen met het grondwerk, zodat in maart het metselwerk van de fundering een aanvang kon nemen en het pand half juli 1905 kon worden opgeleverd.[10] Onmiddellijk liep het werk echter al een paar weken vertraging op toen bleek dat aan de kant van de Grift dieper moest worden gefundeerd dan gedacht.[11] Daarna lijkt de bouw voorspoedig te zijn verlopen, omdat de gewijzigde opleverdatum van 1 september 1905 wél lijkt te zijn gehaald en het meer- en minderwerk nog geen drie procent van de aanneemsom bedroeg.[12] Afwijkend van het ontwerp zijn behalve de fundering dan ook alleen de afgeschuinde hoeken onderin bij de torens en de achter- en zuidelijke zijgevel – onduidelijk is waarom deze precies zijn aangebracht[13] - plus de clustering van de vensters van de galerij en twee stel dubbele deuren in de lambrisering die niet in het bestek stonde, met daar tegenover vier geschrapte dakventilatoren (afb. 14, 15, 19, 20).

De lambrisering was overigens achterover hellend aangebracht, voor de

MINISTERIE VAN WATERSTAAT, HANDEL EN NIJVERHEID.

LANDBOUW.

AANBESTEDING.

Op Vrijdag 16 December 1904, des namiddags ten 2 ure, zal, onder goedkeuring van den Minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid, aan het gebouw van de afdeeling Landbouw van zijn Departement (Tournooiveld n°. 6 te 's-Gravenhage), worden aanbesteed:

het bouwen van eene manege op het terrein der Rijksveeartsenijschool te Utrecht.

(Raming ƒ 20 600.)

Het bestek n°. 2 ligt na 1 December 1904 ter lezing aan het gebouw van het Ministerie van Waterstaat, Handel en Nijverheid, aan de lokalen der Provinciale Besturen en aan de Rijksveeartsenijschool te Utrecht, en is voorts op franco aanvrage, tegen betaling van f 1.00, te bekomen bij den Directeur der Rijksveeartsenijschool voornoemd en bij de firma Gebroeders van Cleef, boekhandelaar, Spui n°. 28 *a* te 's Gravenhage, en door tusschenkomst van deze in de voornaamste gemeenten des Rijks.

Op Vrijdag 9 December 1904, des voormiddags te 11 uur, wordt de noodige aanwijzing op de plaats gedaan; voorts zijn nadere inlichtingen te bekomen bij den Rijksbouwmeester in het 1ste district, Binnenhof 8.

's-Gravenhage, 19 November 1904.

Te 's-Gravenhage, ter Algemeene Landsdrukkerij 1904.

18. Aankondiging van de aanbesteding van de bouw van Manege van de Rijksveeartsenijschool, 1904 (NA 2.11.35, inv.nr. 262).

[8] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (16, 19 november 1904).
[9] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (28 november, 18, 21, 23, 29 december 1904).
[10] Gedrukt bestek: NA 2.11.35, inv.nr. 262, p. 9.
[11] NA 2.11.35, inv.nr. 262 (13 juni 1905).
[12] Meerwerk: ƒ 808,30½, minderwerk: ƒ 27,20; meer- en minderwerk ƒ 529,10½ (NA 2.11.35, inv.nr. 262 (17 april, 13 juni 1906)).
[13] Bezuiniging op materiaal zal bij de torens een rol hebben gespeeld, evenals de mogelijkheid om, makkelijk te passeren (afb. 16 rechts), en misschien de problematische fundering aan de kant van de Grift: een afgeschuinde hoek was funderingstechnisch wellicht meer solide.

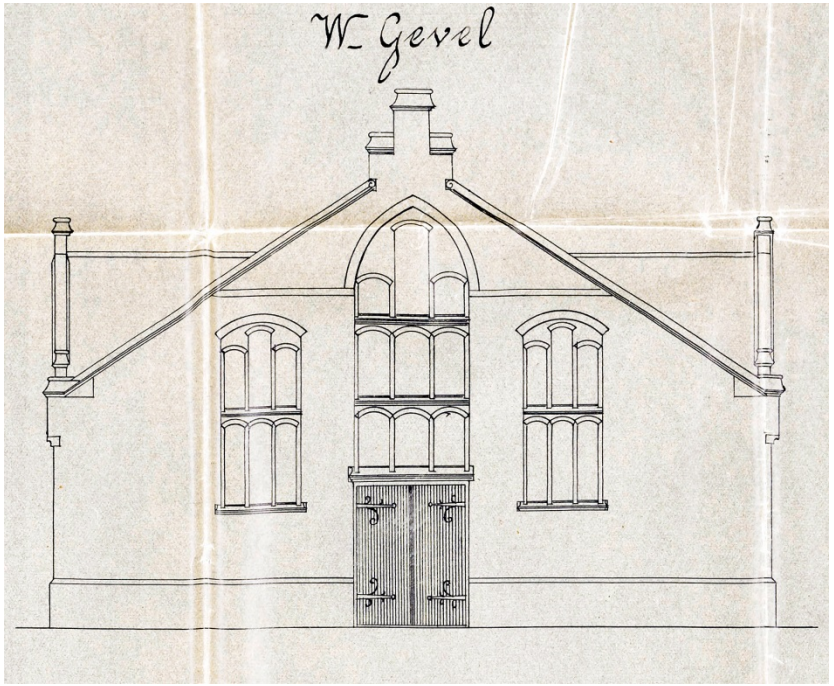

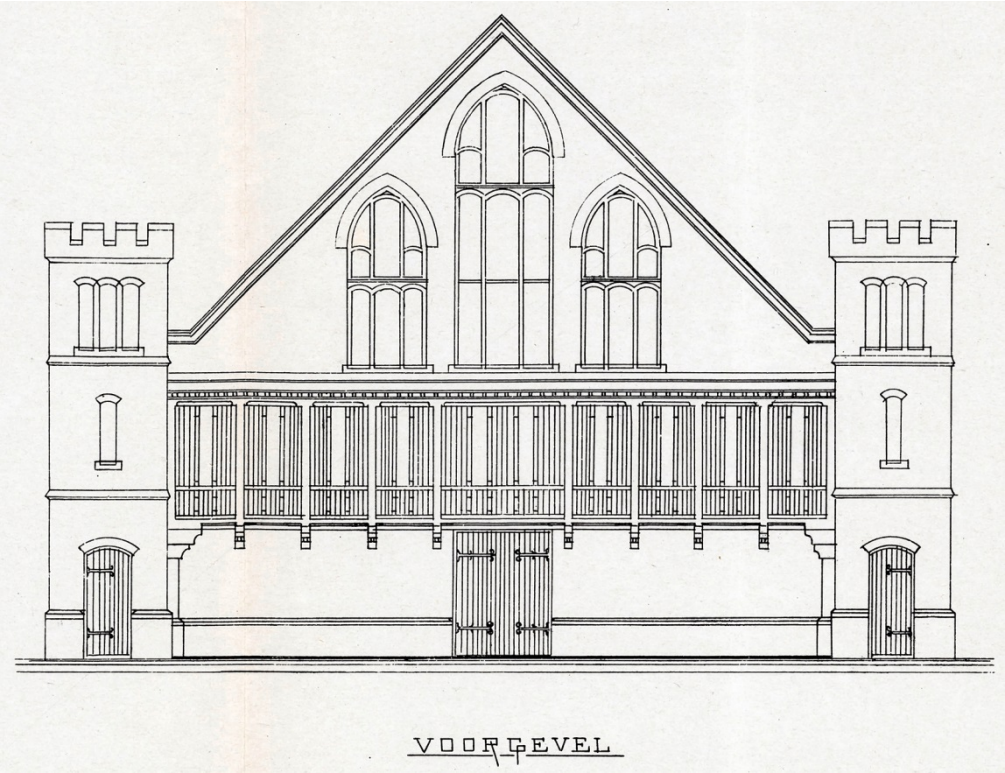

19. Manege, eerste ontwerp (links) en derde of definitieve ontwerp van de voorgevel (west); na de kritiek op het eerste ontwerp is de ‘tribune’ aan de buitenzijde tegen de voorgevel aangebracht, in de vorm van een middeleeuwse schuttersgang, voorzien van tien smalle vensters, waardoor het gebouw ook hoger is geworden, Lambertus Faber, 1904; noorden is boven (NA 2.11.35, inv.nr. 262).

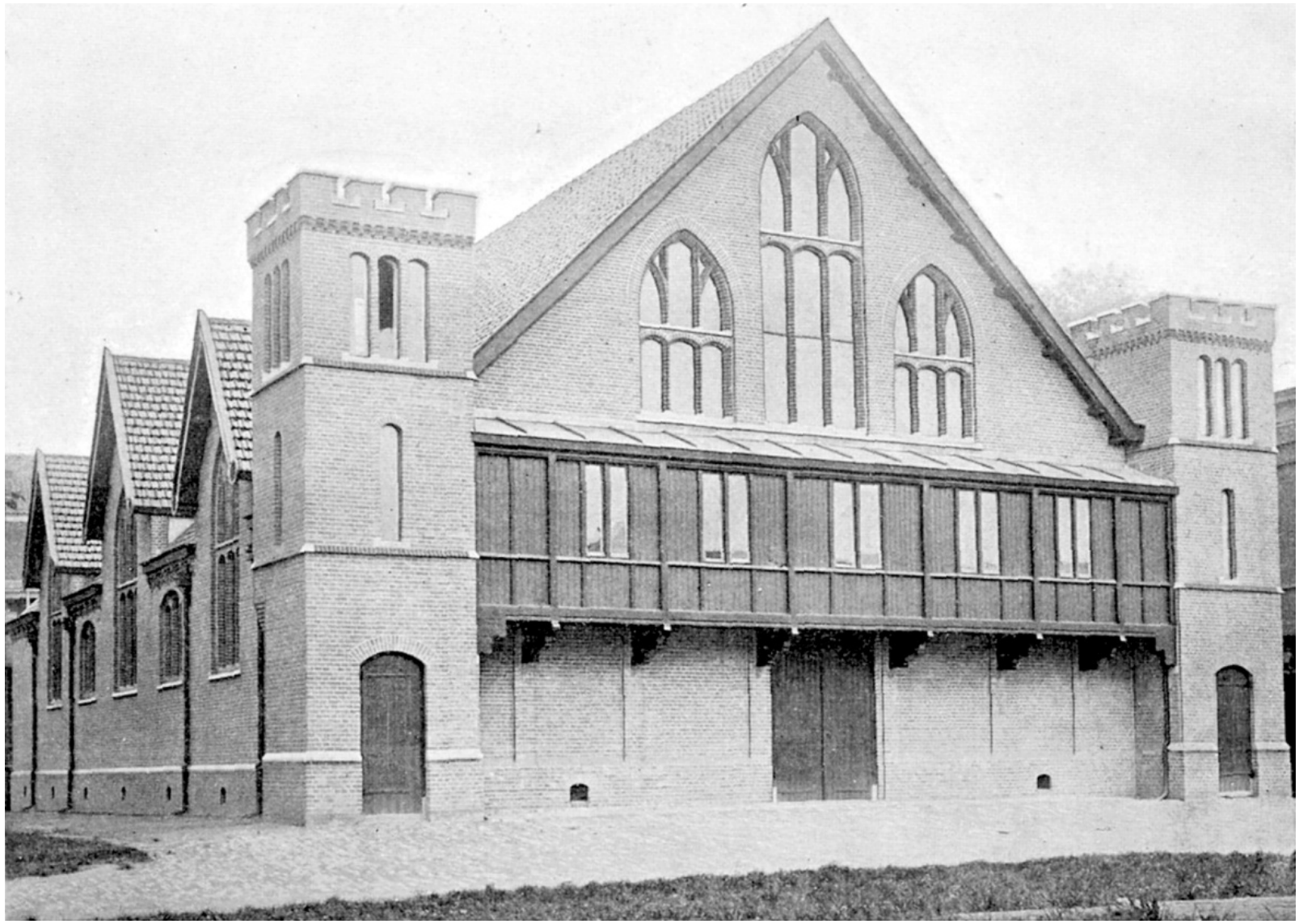

20. Manege vanuit het zuidwesten na oplevering; de hoeken aan de achterzijde van de torens zijn onderin afgeschuind (links), terwijl de tien vensters van de galerij zijn geclusterd in vijf paren, 1906 (HUA Beeldbank).

21. Manege, in de volksmond al gauw de ‘Paardenkathedraal’ genoemd, en het Woon- en Onderwijsgebouw vanuit het zuidwesten, omstreeks 1915 (HUA Beeldbank).

veiligheid van de ruiter maar in dit geval waarschijnlijk ook om bij de cornagekeuring het geluid van de paarden naar boven te weerkaatsen.

Verbouwingen

In tweede instantie, maar niet lang na de bouw, is westelijk tegen de noordwand de nog steeds aanwezige kachelschoorsteen aangebracht (afb. 27).

Later is, op een onbekend moment, zowel tegen zowel de noord- als zuidgevel een semipermanente aanbouw tot stand gekomen en is tevens het noordelijke dakvlak voorzien van ruime lichtopeningen (afb. 24, 25, 32-34). Deze laatste ingreep heeft vermoedelijk verband gehouden met het gebruik van het pand door USR Hippeia, vanaf 1954.[14]

Na het vertrek van deze ruitersportvereniging voor studenten in 1972 deed de Paardenkathedraal, toen aangeduid als gebouw ‘A22’, dienst als opslagplaats voor universitaire proefschriften.

Inmiddels was een begin gemaakt met de gefaseerde verhuizing van de faculteit Diergeneeskunde naar de Uithof, die in 1988 zou worden afgerond. Aansluitend onderging het gebouw een restauratie, waarbij onder meer de aanbouwen verdwenen, het voegwerk van de gevels werd hersteld, de secundaire dakopeningen weer werden gedicht, en een betonvloer werd gestort, onder verwijdering van de lambrisering (afb. 30). De buitendeuren kregen hierbij hun huidige donkerrode kleur en de boeiborden hun dito gele kleur, terwijl de galerij zijn wit-met-gele kleurstelling, vermoedelijk uit het midden van de twintigste eeuw, behield (afb. 32).

22. Manege en het ‘Groot Stalgebouw met Kliniekzalen’ vanuit het noorden, met ertegenover de ‘Eenpaardstallen’ (rechts), 1914 (HUA Beeldbank).

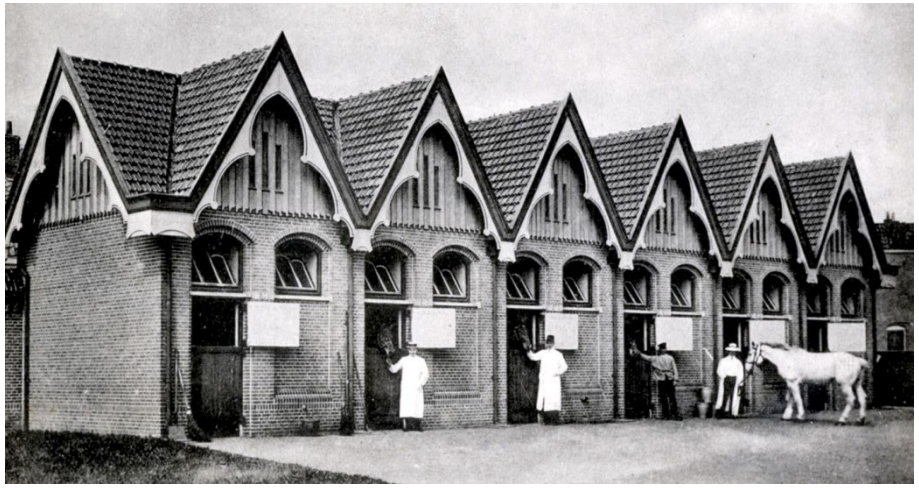

23. Eenpaardstallen, verrezen in 1905-1906 tegenover de Manege en het Groot Stalgebouw, omstreeks 1910 (HUA Beeldbank).

[14] https://kfhein.nl/uitgelicht/paardenkathedraal-theater-utrecht-gooit-de-luiken-open

24. Paardenkathedraal, interieur met de paardenbak vanuit het noordoosten, met zicht op de galerij, met eronder de paneeldeuren (1905) naar de traptorens en de centrale dubbele deur van de entree, waarvoor in de lambrisering tijdens de bouw twee klapdeuren zijn gemaakt, zoals ook bij de doorgang in de zuidmuur (links); de lambrisering is iets achterover hellend aangebracht, waarschijnlijk ook om bij de cornagekeuring het geluid van de paarden naar boven te weerkaatsen; achter de lambrisering zitten in de muren ventilatieopeningen, die weer corresponderen met kleine luiken in de lambrisering, kennelijk om de paardenbak te ventileren, 1976 (HUA Beeldbank).

25. Paardenkathedraal, interieur met de paardenbak vanuit het zuidwesten, met zicht op de noord- (links) en oostmuur; in het noordelijke dakvlak zijn grote openingen aangebracht, vermoedelijk in de periode 1954-1972, toen de manege gebruikt werd door een ruitersportvereniging voor studenten, 1976 (HUA Beeldbank).

26. Paardenkathedraal, de galerij vanuit het zuiden, vanwaar men kon luisteren naar de paarden bij cornagekeuring, met rechts de paardenbak, 1976 (HUA Beeldbank). Studenten hebben hun namen gekrast in de pleisterlaag.

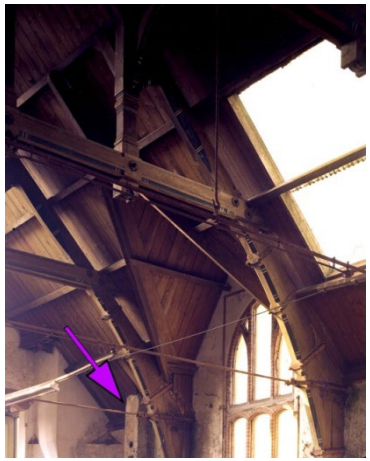

27. Paardenkathedraal; in de noordwesthoek de kachelschoorsteen (pijl) die niet lang na de bouw is aangebracht, 1976 (HUA Beeldbank).
28. Paardenkathedraal, detail van een van de spanten, waar tussen het spant en gordingen ruimte zit, wat nu niet meer het geval is vanwege het omstreeks 1993 aangebrachte onderbeschot met isolatie (afb. 29), 1976 (HUA Beeldbank).
De geschilderde decoratie lijkt hier te bestaan uit witte strepen op een donkerbruin fond, dat tegenwoordig donkergroen van kleur is (afb. 29).

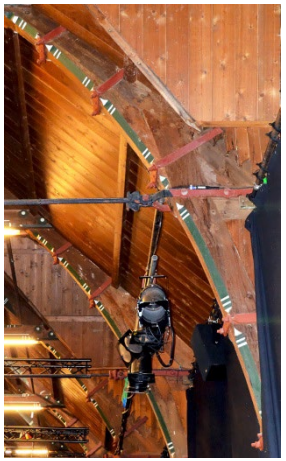

29. Paardenkathedraal; de spanten zijn sinds omstreeks 1993 voorzien van geschilderde decoratie van witte strepen op een groen fond, terwijl de ijzeren onderdelen een laag menie hebben gekregen, 2021 (*De Fabryck*).

30. Paardenkathedraal, interieur vanuit het noordwesten, na de restauratie van omstreeks 1989, waarbij de secundaire dakopeningen weer zijn gedicht, een betonvloer is gestort en de lambrisering is verwijderd, waardoor de ventilatieopeningen is de muren erachter tevoorschijn zijn gekomen, 1992 (KFH, foto Marco Borggreve).

In 1993 kreeg de Paardenkathedraal de functie van theater van het destijds gelijknamige toneelgezelschap, dat sinds 2015 ‘Theater Utrecht’ heet. Voor dit doel verrees pal achter de voorgevel, aansluitend op de galerij, een inbouw van vier bouwlagen ten behoeve van de noodzakelijke faciliteiten. Tegelijkertijd isoleerde men het dak aan de binnenzijde en blindeerde men de vensters in de achtergevel, de zijgevels en de voorgevel boven de galerij (grotendeels), in alle gevallen aan de binnenzijde, terwijl ook de dubbele deur in de zuidgevel werd vervangen, inclusief kozijn, en een telescopische tribune (1996) werd opgesteld (afb. 37-44).[15] Waarschijnlijk is toen ook de sobere decoratieve schildering op de spant- en kaponderdelen, in 1905 aangebracht als witte strepen op een bruin fond, vernieuwd in witte strepen op een groen fond (afb. 28, 29).

In 2012 kampte het theatergezelschap De Utrechtse Spelen, dat voortkwam uit ‘De Paardenkathedraal’, met ernstige financiële problemen. De oplossing werd gevonden in de verkoop van het gebouw aan het K.F. Hein Fonds Monumenten, waarna het gezelschap de voormalige manege ging huren. Nadien is de facilitaire inbouw op de begane grond nog enigszins aangepast vanwege de aanleg van de vloerverwarming, en is deze op de verdieping uitgebreid met een balkon, terwijl de kleedkamer is uitgerust met een toilet en douche (afb. 45-47).

Verder mag niet onvermeld mag blijven dat er op enig moment iets mis lijkt te zijn gegaan, bij de bouw dan wel bij herstelwerkzaamheden, want het meest oostelijke segment van de uitkraging onder de goot van de noordelijke zijgevel wijkt nadrukkelijk af van de andere (afb. 36, 37).

31. Voormalig veeartsenijterrein vanuit het zuiden, na de restauratie, sloop en nieuwbouw omstreeks 1985-1989, 1992, (HUA Beeldbank).
Op de voorgrond (onder) de Biltstraat met het voormalige Pathologisch Instituut (links), Huis Gildestein, de voormalige opzichterswoning en het voormalige Hoofdgebouw. Pijl wijst naar de Paardenkathedraal, met ervoor (zuid) een nieuw appartementengebouw op de plek van het Groot Stalgebouw, en achter de voormalige Manege het voormalige Woon- en Onderwijsgebouw (nu tevens appartementengebouw).

[15] Deze dubbele deur is opgeslagen op een andere locatie van Theater Utrecht, wat misschien ook geldt voor de verdween binnendeuren tussen de galerij en de traptorens (vriendelijke mededeling mevrouw M. Stolker (K.F. Hein Fonds)).

32. Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, met rechts tegen de zuidelijke zijgevel een houten aanbouw uit het midden van de twintigste eeuw, die omstreeks 1980 zal worden gesloopt, 1976, (HUA Beeldbank). Zuidelijk tegen de voorgevel, onder de galerij, is een haspelkast opgehangen

33. Paardenkathedraal vanuit het noordwesten, met tegen de noordelijke zijgevel een houten fietsenstalling, die al op de kaart van 1921 (afb. 7) te zien is en omstreeks 1989 zal worden gesloopt, 1984, (HUA Beeldbank).
34. Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, de aanbouw tegen de zijgevel is inmiddels gesloopt, terwijl de ramen verscholen gaan achter plaatmateriaal, tegen vandalisme, 1984, (HUA Beeldbank). Op de zijgevel van de zuidtoren is de interne aanduiding ‘A22’ te zien.

35. Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, na de restauratie van omstreeks 1989 en de verbouwing tot theater omstreeks 1993; aan de voorzijde is het terrein opgehoogd tot stoep, aan weerszijden van de centrale doorgang, terwijl de haspelkast lijkt te zijn vervangen, 1996 (RCE Beeldbank).
36. Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, ten tijde van toneelgezelschap ‘De Paardenkathedraal’, 2006 (Wikipedia).

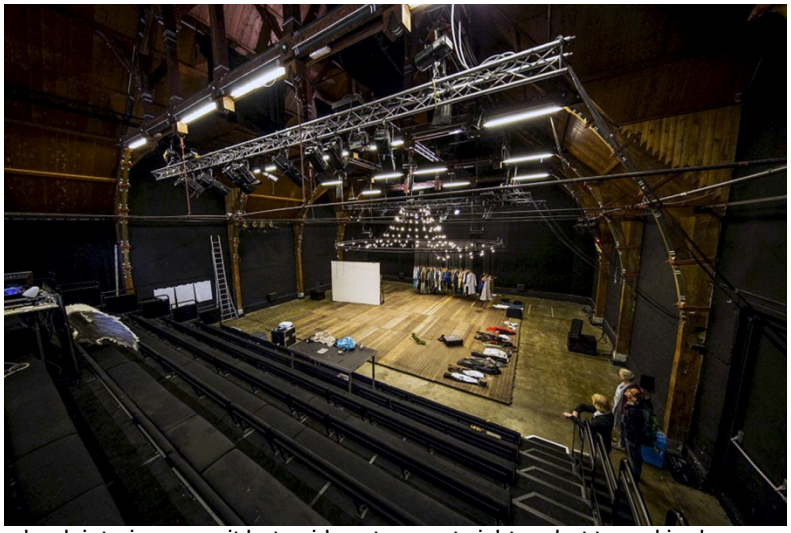

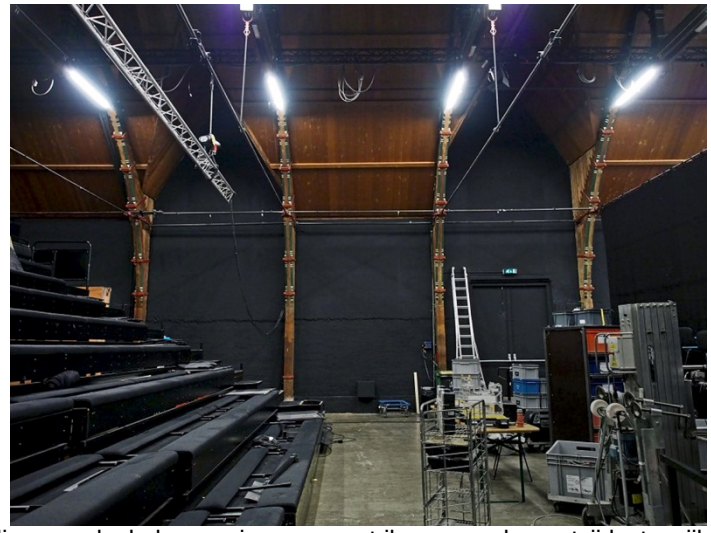

37. Paardenkathedraal, interieur vanuit het zuidwesten, met zicht op het toneel in de voormalige paardenbak, voorzien van een tribune aan de westzijde, terwijl zich in de zuidmuur (rechts) nog altijd de doorgang bevindt, sinds 1993 voorzien van een dubbele geluidswerende deur, 2017 (www.openmonumentendag.nl, foto Bas van Setten).
38 Paardenkathedraal, interieur vanuit het noorden, waarbij de telescopische tribune nu aan de oostkant is opgesteld, met zicht op de zwart geschilderde zuidmuur, waarvan de vensters net als de dito exemplaren in de noord- en oostmuur, aan de binnenzijde zijn geblindeerd, 2017 (www.duic.nl, foto Arjan den Boer).

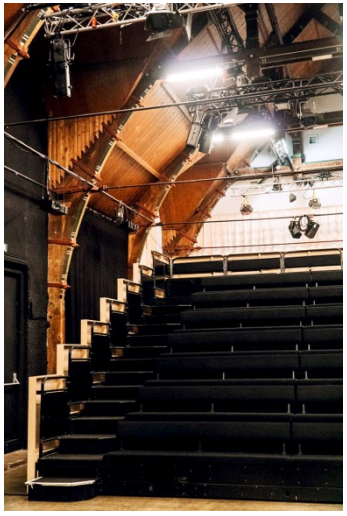

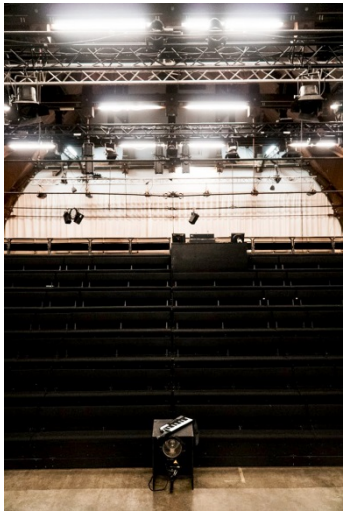

39. Paardenkathedraal, interieur, de telescopische tribune uit 1996, geleverd door ‘Schelde International’ uit Antwerpen, opgesteld aan de westzijde, 2017 (www.hartjeutrecht.nl, foto’s Nelleke Poorthuis).

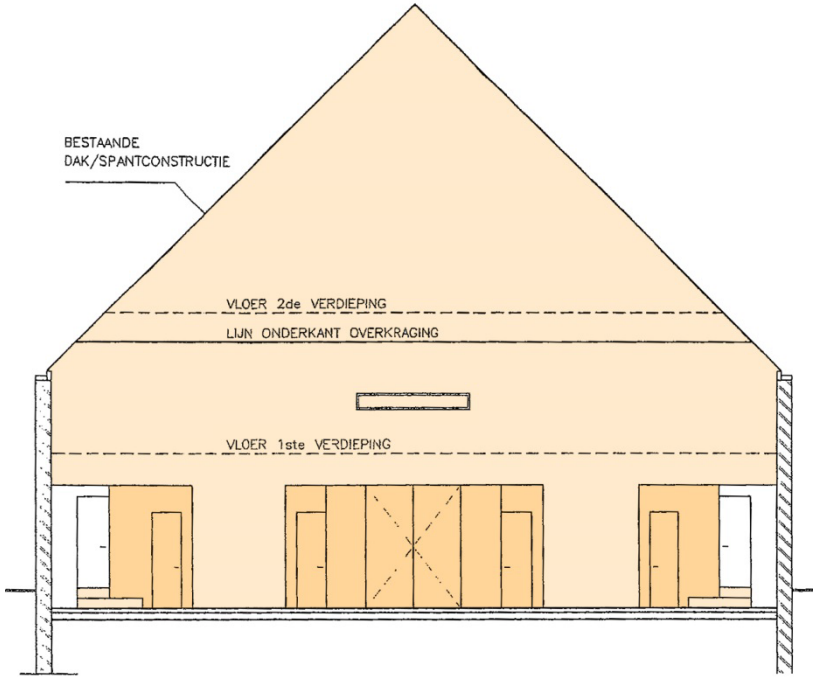

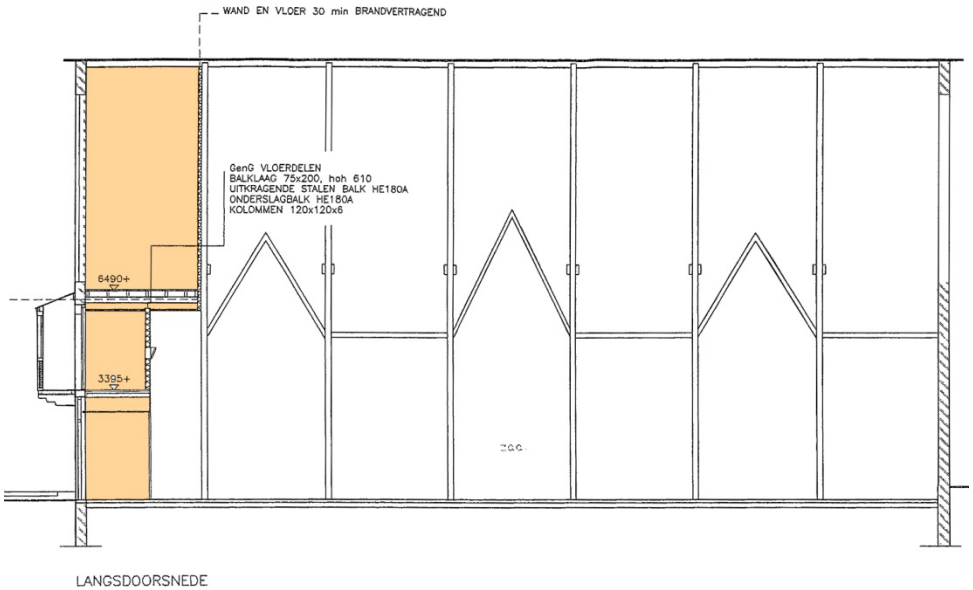

40. Paardenkathedraal, ontwerp van de verbouwing tot theater, dwarsdoorsnede met zicht op de westzijde; tegen de westmuur van de paardenbak (tegen de galerij) is een inbouw van vier lagen aangebracht ten behoeve van de noodzakelijke faciliteiten, waarbij de doorgangen naar de traptorens in de zuidwest- (links) en noordwesthoek behouden blijven, anoniem, omstreeks 1993; noorden is boven (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*).
41. Paardenkathedraal, ontwerp van de verbouwing tot theater, langsdoorsnede gezien vanuit het zuiden; de inbouw van vier lagen ten behoeve van de noodzakelijke faciliteiten tegen de westmuur bestaat uit een smalle begane grond (entree, keuken en toilet), een dito eerste verdieping bij de galerij (technische ruimten en toiletten) en e en uitkragende tweede verdieping, waar de kleedkamer is ondergebracht; erboven lijkt direct de derde verdieping voor de mechanische ventilatieruimte t.b.v. de zaal te zijn ingebracht, anoniem, omstreeks 1993; noorden is boven (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*).

● = omstreeks 1993; de verbouwing t.b.v. de inrichting tot theater

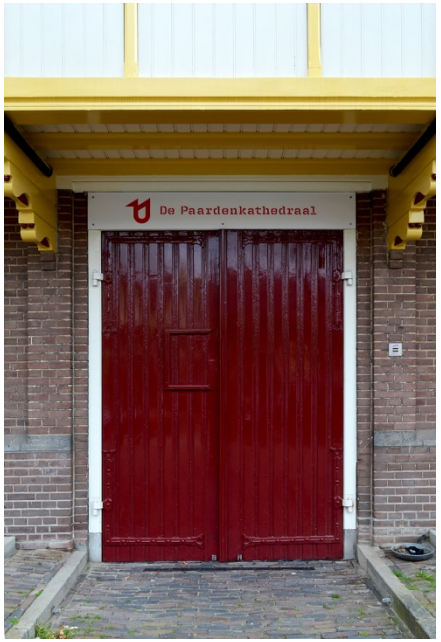

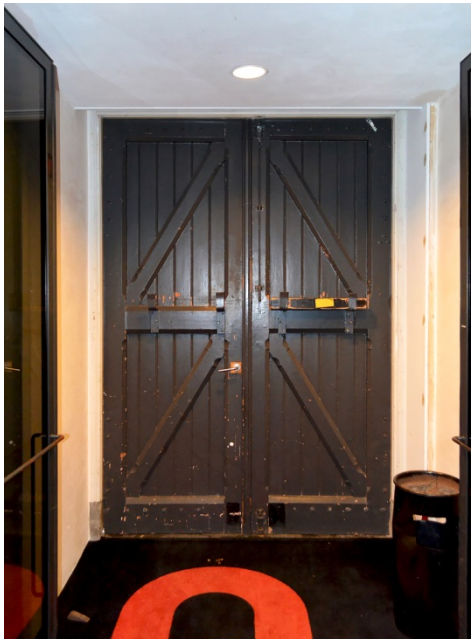

42. Paardenkathedraal, ontwerp van de voorgevel (west), t.b.v. de verbouwing tot theater; vanwege de inbouw van vier lagen tegen de westmuur aan de binnenzijde leidt de doorgang nu naar een entree met een plafond, dat aansluit onder het kalf, om welke reden dit moest worden verplaatste en de dubbele deur moest worden ingekort, anoniem, omstreeks 1993 (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*).

● = omstreeks 1993; de verbouwing t.b.v. de inrichting tot theater

43. Paardenkathedraal, voorgevel (west), de omstreeks 1993 aangepaste doorgang, waarvan het kalf is verlaagd en de dubbele deur is ingekort, terwijl de hierdoor ontstane opening aan de bovenzijde is verhuld achter een (nieuw) naambord, 2021 (*De Fabryck*).
44. Paardenkathedraal, begane grond, entree met de omstreeks 1993 aangepaste doorgang in de westmuur, het ingekorte kozijn met de dito dubbele deur reikt tot aan het plafond (van omstreeks 1993), 2021 (*De Fabryck*).

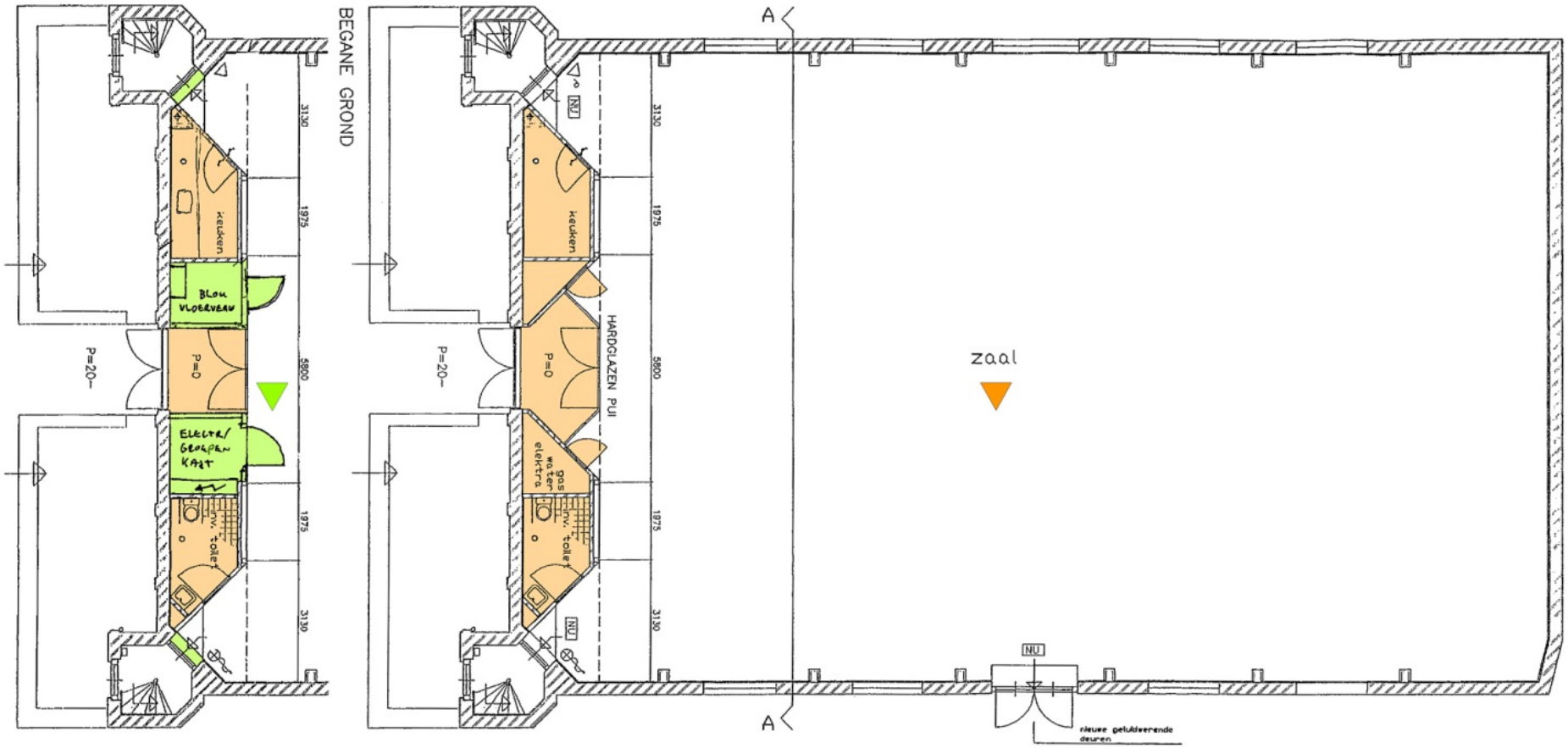

45. Paardenkathedraal, plattegrond begane grond, situatie van omstreeks 1993 (rechts), links aangevuld met de nieuwe situatie van na 2000 van de westzijde, anoniem; noorden is boven (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*).

= omstreeks 1993; de verbouwing t.b.v. de inrichting tot theater

= 2000-2017; aanpassingen aan weerszijden van de entree t.b.v. de aanleg van vloerverwarming

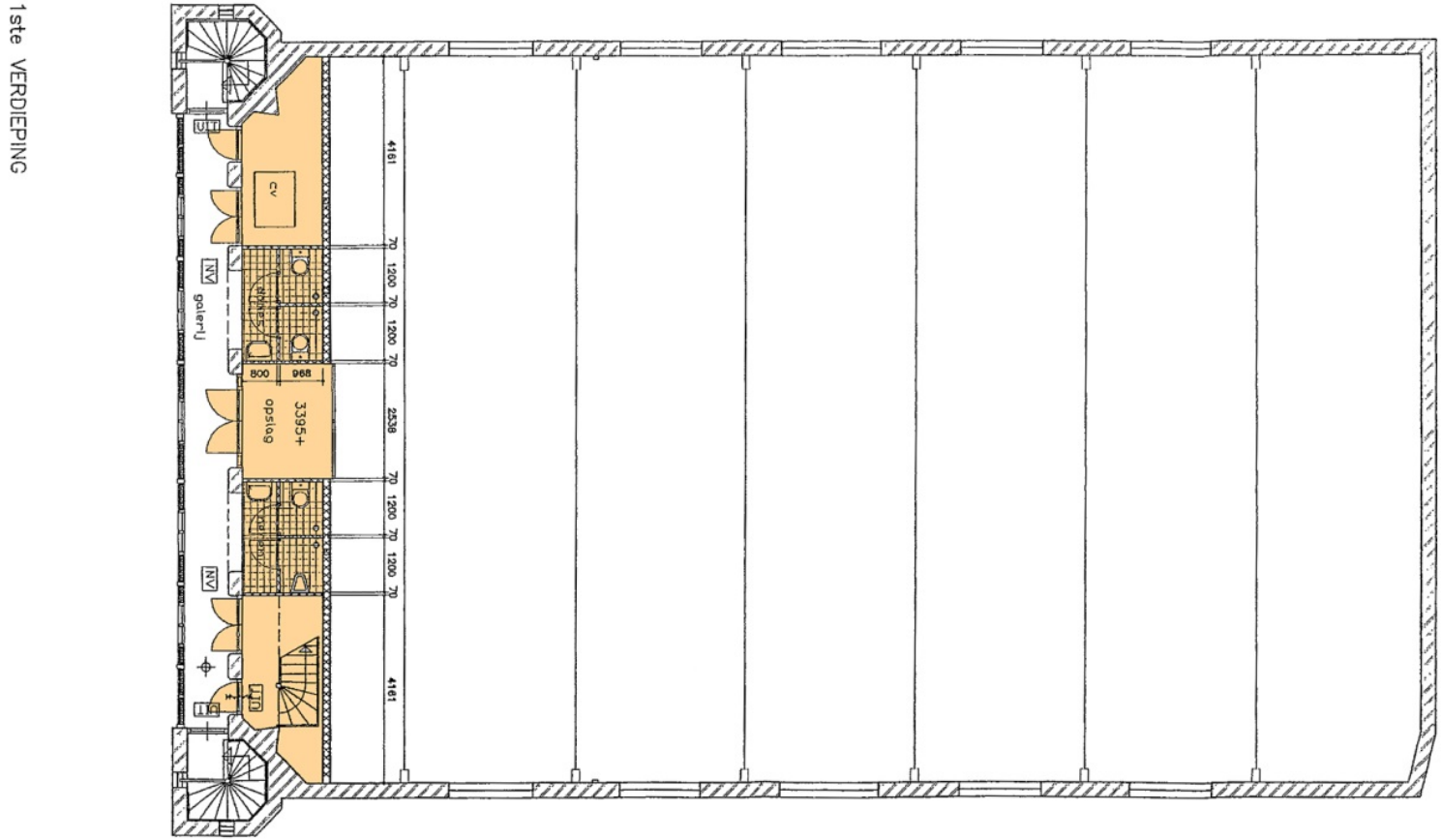

1ste VERDIEPING

46. Paardenkathedraal, plattegrond eerste verdieping, ontwerp t.b.v. de verbouwing tot theater; tegen de westmuur is een inbouw van vier lagen aangebracht ten behoeve van de noodzakelijke faciliteiten, ter hoogte van de galerij zijn de voormalige openingen doorgangen naar de nieuwe inbouw geworden; oostelijk (rechts) van de inbouw bevindt zich op plafondniveau de uitkraging van de tweede verdieping, anoniem, omstreeks 1993; noorden is boven (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*). Omstreeks 2018 is de inbouw op dit niveau aan oostzijde uitgebreid met een balkon onder de uitkragende tweede verdieping.

● = omstreeks 1993; de verbouwing t.b.v. de inrichting tot theater

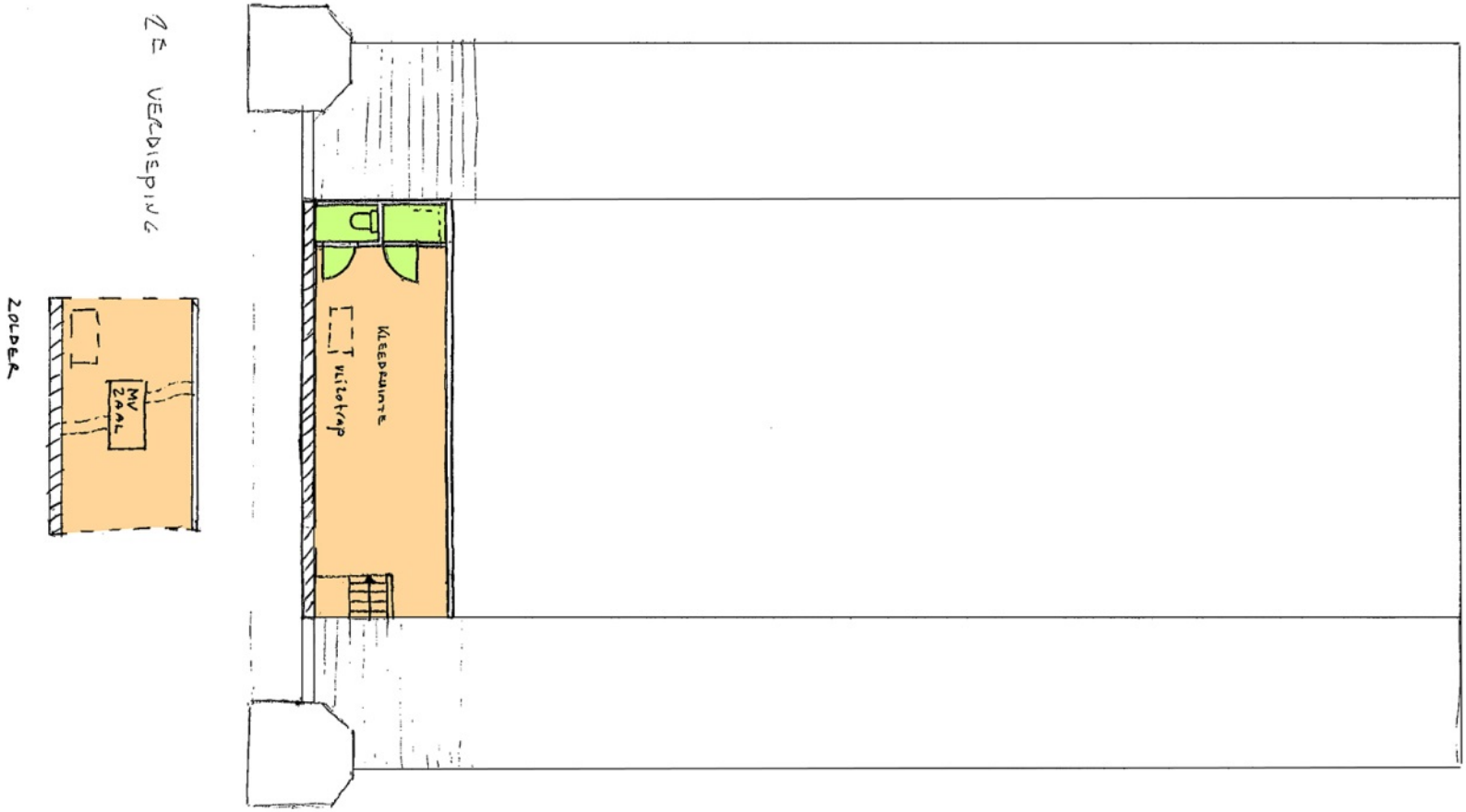

47. Paardenkathedraal, plattegrond tweede verdieping, situatie van omstreeks 1993, met de kleedkamer en de ruimte voor de mechanische ventilatieruimte erboven; aan de noordzijde van de kleedkamer zijn tussen 2000 en omstreeks 2017 een toilet en douche ingebracht, anoniem; noorden is boven (Stadsherstel Utrecht; bewerkt door *De Fabryck*).

= omstreeks 1993; de verbouwing t.b.v. de inrichting tot theater

= 2000-2017; toilet en douche in de kleedkamer

48. De Paardenkathedraal vanuit het zuidwesten, 2021.

ANALYTISCHE BESCHRIJVING

Situering en structuur

De langwerpige en rechthoekige Paardenkathedraal ligt geheel vrij op het langgerekte terrein van de voormalige Rijksveeartsenijschool, met de (korte) voorgevel op het westen en de achtergevel aan de Biltse Grift (afb. p. 7). Het ziet ernaar uit dat de Griftoever zich aanvankelijk dichter bij de gevel bevond, wat zou kunnen samenhangen met het feit dat er toen nog geen sprake was van een kade maar alleen van een beschoeiing.

Het gebouw valt uiteen in de eigenlijke paardenbak enerzijds en de overdekte galerij tussen traptorens aan de voorzijde anderzijds - overeenkomstig de totstandkoming van het ontwerp. Uitwendig wekken de uitgebouwde, gekanteelde traptorens met hun platte daken de indruk drie bouwlagen te omvatten, waarvan de middelste zich bevindt ter hoogte van de éénlaags galerij met lessenaarsdak dat zich ertussen bevindt.

De ruim boven de torens uitstekende paardenbak beslaat één hoge bouwlaag onder een dito zadeldak tussen puntgevels; dit dak is aan weerskanten voorzien van drie Vlaamse (punt)gevels met steekkappen, waarvan de centrale een fractie hoger is en daardoor strookt met de bovenzijde van de kantelen van de torens.

Constructie en materialen

De Paardenkathedraal is traditioneel geconstrueerd met gebruikmaking van metselwerk van baksteen (Waalsteen, 20-21 x 9,5-10 x 5-5,2 cm; tien lagen = 63,5-65 cm) verrijkt met Namense steen, in combinatie met hout.

49. Noordelijke traptoren vanuit het noordwesten, de drie spleetvensters in de bovenzone zijn niet gevuld met glas maar met ventilatieroosters voor de luchtbehandelingsinstallatie aan de binnenzijde, 2021.

50. Voorgevel (west) vanuit het westen, ingeklemd tussen de noordelijke (links) en de zuidelijke traptoren; het voegwerk is omstreeks 1989 gerepareerd, 2021.

51. Voorgevel (west); in de bovenzone een groot centraal venster met aan weerszijden en twee kleinere, voorzien van traceringen van profielsteen en lekdorpels van Namense steen, onder een ruim dakoverstek, 2021.

52. Voorgevel (west); op de verdieping de houten galerij, die te bereiken is via de traptorens, 2021.

53. Voorgevel (west), noordelijke begane grondniveau; de galerij rust op consoles, die verbonden zijn met muurdammen in het metselwerk; in de plint een van de Ventilatieopeningen uit de bouwtijd (1905), 2021.
54. Voorgevel (west), zuidelijke begane grondniveau; de dubbele stoep is aangelegd omstreeks 1989, 2021.

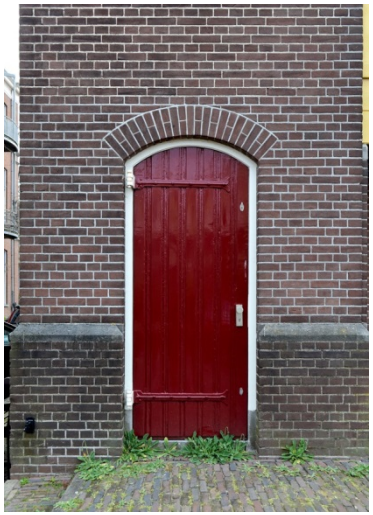

55. Voorgevel (west), zowel de opgeklampte deur als het kozijn van de doorgang van de noordelijke traptoren dateert uit de bouwtijd, 2021.
56. Voorgevel (west), de dubbele deur en het kozijn (1905) van de centrale doorgang is omstreeks 1993 verlaagd en bovenaan voorzien van een naambord, 2021.
57. Voorgevel (west), een van de massieve gotiserende consoles (1905), verrijkt met snijwerk, die de galerij dragen, 2021.
58. Voorgevel (west), de geopende opgeklampte deur (1905) van de doorgang van de zuidelijke traptoren geeft een blik op de authentieke spiltrap, 2021.

De muren van het pand (baksteenkwaliteit ‘hard Waalrood’) zijn gefundeerd op staal, via een versnijdende strokenfundering. Het bovengrondse werk is opgetrokken uit eerste soort vlakke Waalklinkers in kruisverband, gesneden gevoegd met Portlandcementspecie, met kleurige klinkers als voorwerkers en boven het trasraam minder fraai gekleurde (‘miskleurige’) exemplaren als achterwerkers (afb. 59). Verschillende details zijn daarbij opgetrokken uit lichtrode profielsteen, zoals de vensterharnassen van de paardenbak en lijsten en afdekkingen van de torens.

Het zuiver voor de constructie (balklagen torens en galerij, kap paardenbak) toegepaste hout is vuren, het overige is (Amerikaans) grenen. De kap is opgebouwd uit zes fraai uitgewerkte - want zichtbare - spanten, van het verbeterde Hollandse type met de kreupele stijlen bij afwezigheid van een zoldervloer omgezet in muurstijlen, ontspringend van gefrijnde neuten van Namense steen die rusten op muurdammen (afb. 90, 92). Behalve met een smeedijzeren trekstang ter hoogte van de kapvoet is ieder spant tevens voorzien van een dubbele trekplaat, met daarop zeven verticale drukstijlen, merendeels afgeschoord naar de (dertien) gordingen die het dakbeschot dragen (afb. 84-90). Overigens is het huidige inwendig zichtbare beschot met inbegrip van de gordingen eronder aangebracht omstreeks 1993, om een laag isolatiemateriaal te maskeren.

Op het beschot en dat van de steekkappen liggen ‘eerste soort bruin rode’ geglazuurde kruispannen met bijbehorende vorsten op de nokken, terwijl de galerij en de torens een zinken roevendak hebben.

59. Zuidelijke traptoren vanuit het zuidwesten, met aan de achterzijde (rechts) de afgeschuinde hoek, 2021.

Gevels

De vier gevels zijn alle voorzien van een hoge plint die samenvalt met het trasraam en wordt afgedekt door Namense steen. In deze plint zijn

60. Zuidelijke zijgevel vanuit het zuidwesten; de gevel is voorzien van drie Vlaamse puntgevels, met de kanttekening dat de centrale gevel (inclusief zijn venster) iets boven de andere uitrijst; alle gevels worden afgesloten door een ruim dakoverstek op bewerkte klossen, met geprofileerde boeiborden, voorzien van gotiserend kerfsnijwerk, 2021.

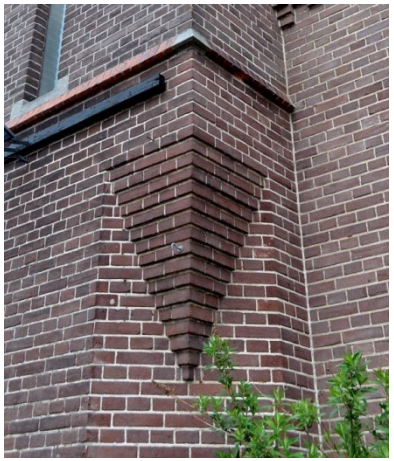

61. Zuidelijke zijgevel van de traptoren; midden twintigste eeuw zijn de gebouwen op het veeartsenijterrein voorzien van geschilderde aanduidingen; de Paardenkathedraal had tot omstreeks 1989 het nummer A22, 2021.
62. Zuidelijke traptoren, aan de achterzijde voorzien van een afgeschuinde hoek, die boven de begane grond versnijdend verklimt naar een haakse hoek, 2021.
63. Zuidelijke zijgevel; in de plint zijn ventilatieopeningen opgenomen, die oorspronkelijk waren bezet met gietijzeren roosters; deze openingen ventileerden de spouw achter de toenmalige lambrisering en via luiken in de lambrisering ook de paardenbak; erboven een van de authentieke aanbindogen (voor de paarden), 2021

64. Zuidelijke zijgevel, de centrale Vlaamse gevel waaronder zich een doorgang bevindt uit de bouwtijd (1905), die omstreeks 1989 voorzien is van een nieuw kozijn en dito dubbele deur; aan weerszijden een venster onder een segmentboog, 2021.
65. Zuidelijke zijgevel, oostzijde, waar de hoek met de achtergevel (rechts) is afgeschuind, 2021.

66. Zuidelijke zijgevel vanuit het zuidoosten, 2021.

ventilatieopeningen met lekdorpels van profielsteen en aan de onderzijde getoogde strekken opgenomen, die oorspronkelijk waren bezet met gietijzeren roosters; deze openingen ventileerden de spouw achter de lambrisering en (later?) via luiken in de lambrisering ook de paardenbak.
De voor- (west) en achtergevel (afb. 48-59, 68-72) hebben daarboven drie (hoofd)vensters, een groot centraal exemplaar en twee kleinere, met traceringen van profielsteen en lekdorpels van Namense steen, aan de onderzijde en per venster tevens halverwege. Hieronder zijn de vensters verdeeld in drie gelijke eenheden onder segmentbogen, hierboven is er sprake van een spitsboogvenster, waarbinnen het patroon van de drie (hoofd)vensters min of meer wordt herhaald. Beide gevels worden afgesloten door een ruim dakoverstek op bewerkte klossen, met geprofileerde boeiborden, die bij de achtergevel bij aansluiting op de goten boven de zijgevels zijn voorzien van gotiserend kerfsnijwerk. Bij de voorgevel ontbreken deze elementen door de aanwezigheid van de karakteristieke hoektorens, die tussen de plint en de kantelen zijn geleed in drieën door middel van lijsten van profielsteen met hoekblokken van Namense steen. Op het niveau van de begane grond is er een frontale doorgang met een rondboog plus een houten kozijn en dito opgeklampte deur uit de bouwtijd. De verdieping toont één beglaasd spleetvenster met een onderdorpel van Naamse steen onder een segmentboog, een type dat op de tweede verdieping is verdrievoudigd, waarvan die van de noordtoren grotendeels zijn gevuld met ventilatieroosters. Daar weer boven bevindt zich de uitkragende kanteelzone, voorafgegaan door een bloktandlijst en integraal afgedekt met Namense steen. Nogmaals het vermelden waard zijn de afgeschuinde hoeken van de torens aan de oostkant, die boven de begane grond

67. Zuidelijke zijgevel, oostzijde, met rechts de achtergevel (oost), waar de hoek is afgeschuind; de achtergevel ligt min of meer aan de Biltse Grift, 2021.

68. Zuidoostelijke hoek, die met een afschuining is uitgevoerd, wellicht vanwege de funderingsproblemen aan de Grift en misschien ook omwille van de (toenmalige) toegankelijkheid, 2021.
69. Zuidoostelijke afgeschuinde hoek, die boven de begane grond een versnijdend verklimt naar een haakse hoek, 2021.
70. Achtergevel, een van de twee ventilatieopeningen (1905) in de plint, die oorspronkelijk waren bezet met gietijzeren roosters, maar recent zijn voorzien van het huidige ventilatierooster van ‘Smitsair’ uit Uithoorn, 2021.

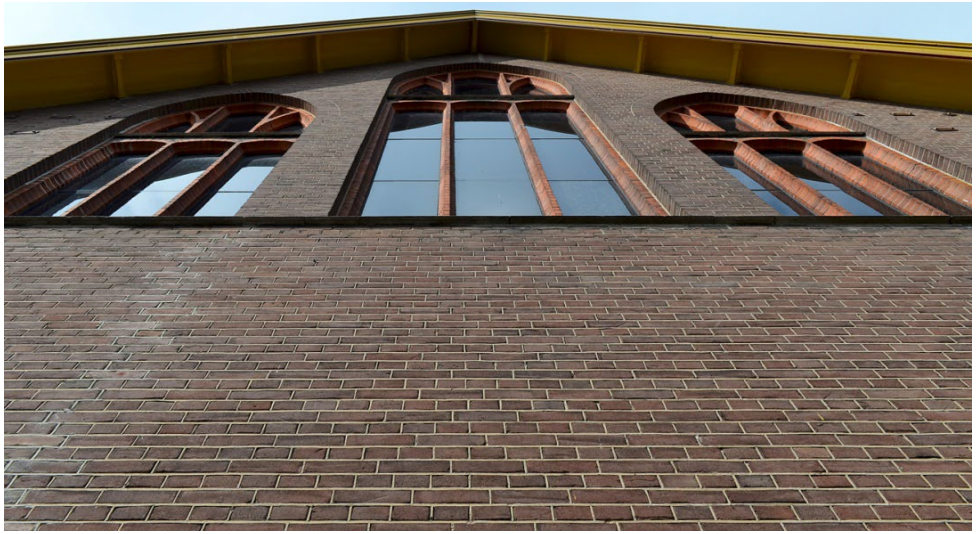

71. Achtergevel (oost); in de bovenzone bevindt zich een groot centraal venster met aan weerszijden en twee kleinere, die identiek zijn aan die van de voorgevel, onder een ruim dakoverstek op bewerkte klossen, 2021.
72. Achtergevel (oost) vanuit het noorden, met links de Biltse Grift en rechts de noordelijke zijgevel, 2021.

versnijdend verklimmen naar haakse hoeken, een element dat ook de achtergevel aan de zuidzijde toont. In het laatste geval is er waarschijnlijk een relatie met de nabijheid van de Grift.

Tussen de torens bevindt zich centraal op begane-grondniveau de doorgang met houten kozijn en dito opgeklampte dubbele deur uit de bouwtijd, die beide in 1993 zijn verlaagd, met erboven de meergenoemde houten galerij, gedragen door massieve gotiserende consoles die rusten op muurdammen en zijn verrijkt met snijwerk. De galerij zelf bestaat uit stijl- en regelwerk gevuld met kraalschroten alsmede – in afwijking van het bestek – vijf stel vaste ramen.

De zijgevels (noord en zuid) (afb. 60-67, 73-81) zijn nagenoeg identiek aan elkaar; de in de zuidgevel aanwezige doorgang met vernieuwd kozijn en dito dubbele deur is het voornaamste verschilpunt, naast de aanbindogen (voor de paarden) aan weerszijden hiervan. De gevels worden afgesloten door geprofileerde gootlijsten van bakgoten, die steunen op een gevarieerde gemetselde uitkraging van onder meer overhoekse muizentanden. Deze lijsten worden doorbroken door drie Vlaamse (punt)gevels, voorzien van exact hetzelfde type vensters en afdekking als de voor- en achtergevel, met de kanttekening dat de centrale gevel (inclusief zijn venster) iets boven de andere uitrijst. Hiertussen bevinden twee vensters onder segmentbogen, eveneens van profielsteen en uitgerust met lekdorpels van profielsteen, met een inwendige driedeling als van de onderzone van de andere vensters, maar nu met een verhoogd middenraam.

Genoemd moet verder nog worden de secundaire (kachel)schoorsteen worden, direct achter de noordelijke toren, net als de ventilatieroosters eronder en de zinken vergaarbakken, ten dele omstreeks 1989 gemaakt naar het oorspronkelijke model.

73. Noordelijke zijgevel vanuit het noordwesten; de gevel is voorzien van drie Vlaamse puntgevels, identiek aan die van de zuidgevel, 2021.

74. Noordelijke zijgevel vanuit het noordoosten, 2021.
75. Noordelijke zijgevel; in de plint zijn ventilatieopeningen opgenomen, die oorspronkelijk waren bezet met gietijzeren roosters, 2021.

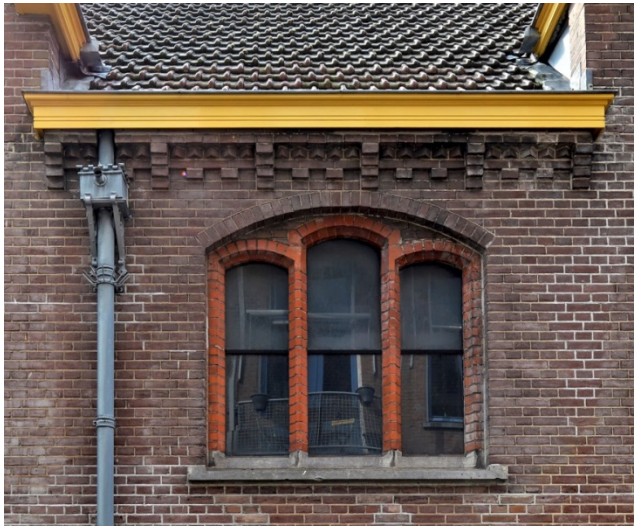

76. Noordelijke zijgevel, de gemetselde uitkraging van onder meer overhoekse muizentanden onder de geprofileerde gootlijsten van bakgoten, is aan de oostzijde enigszins anders uitgevoerd, misschien in een rodere baksteen, 2021.
77. Noordelijke zijgevel, het oostelijke venster onder een segmentboog waarboven de gevarieerde gemetselde uitkraging van onder meer overhoekse muizentanden is uitgevoerd zoals bij de rest van de gevel en de zuidgevel; links een zinken vergaarbak, (ten dele) omstreeks 1989 gemaakt naar het oorspronkelijke model, 2021.

78. Noordelijke zijgevel, de centrale Vlaamse puntgevel, 2021.
79. Noordelijke zijgevel, de westelijk Vlaamse puntgevel, die net als de oostelijke een fractie kleiner is dan de centrale, 2021.
80. Noordelijke zijgevel, westzijde, met zicht op de secundaire schoorsteen die vlak na de bouw moet zijn aangebracht, en eronder in de gevels ventilatieroosters van omstreeks 1993 of later, wat ook geldt voor de rookgasafvoeren op het dak; rechts de achterzijde van de noordelijke traptoren, voorzien van een afgeschuinde hoek, die boven de begane grond versnijdend verklimt naar een haakse hoek, 2021.

81. De Paardenkathedraal vanuit het noordwesten, 2021.

Interieur

De Paardenkathedraal is inwendig verdeeld in een theaterzaal met ziende kap (oost) ter plaatse van de voormalige paardenbak, en een facilitaire inbouw van vier bouwlagen van omstreeks 1993 en later, die het meest westelijke spantvak van de voormalige paardenbak beslaat. Daarnaast is er ten westen van de inbouw een overdekte galerij op de eerste verdieping tussen twee traptorens, volledig uit de bouwtijd (1905).

De zaal en de inbouw hebben op de begane grond een betonvloer van omstreeks 1989, de inbouw heeft op de eerste verdieping een dito vloer van omstreeks 1993 en een houten vloer ter plaatse van het balkon aan de oostkant en op de tweede en derde verdieping (zolder), het type vloer dat ook de westelijke galerij en de aansluitende bordessen in de traptorens bezitten, zij het hier uit de bouwtijd. Verder bevindt zich bovenin de noordelijke traptoren een houten vloer uit omstreeks 1993 of later.

De wanden van de zaal tonen geschilderd zichtwerk in de (hoge) benedenzone, waar zich aanvankelijk een lambrisering bevond, en erboven pleisterwerk. De eerste verflaag (wit) is waarschijnlijk aangebracht in het midden van de twintigste eeuw, de huidige verflaag (zwart) omstreeks 1993.

De kapconstructie is tijdens de bouw alleen blank gelakt, op de constructieve (en tevens decoratieve) details (in 1905 donkerbruin met wit, sinds omstreeks 1989 donkergroen met wit) en de ijzeren onderdelen na (meniekleurig). Het zichtbare beschot dateert overigens van omstreeks 1993. Toen zijn ook de vensters van de zaal zijn aan de binnenzijde geblindeerd, terwijl de twee oorspronkelijke, gepaneelde (binnen)deuren naar de traptorens werden voorzien van plaatmateriaal. De doorgangen van deze deuren zijn ‘aan de zaalzijde’ bovenaan voorzien van een betimmeringen die wordt afgesloten door kantelen (1905).

82. Begane grond, zaal vanuit het noordwesten, met zicht op het toneel; achter het zwarte gordijn tegen de oostwand staat tijdelijk de ingeschoven telescopische tribune opgesteld, 2021.

83. Begane grond, zaal vanuit het noordoosten; met zicht op de tijdelijke tribune (i.v.m. Covid-19-maateregelen), 2021.

84. Begane grond, zaal, de top van een van de spanten vanuit het westen, die alle in het zicht zijn, 2021.
85. Begane grond, zaal; behalve met een smeedijzeren trekstang ter hoogte van de kapvoet is ieder spant tevens voorzien van een dubbele trekplaat, met daarop zeven (verticale) drukstijlen, merendeels afgeschoord naar de (dertien) gordingen die het dakbeschot dragen, 2021.

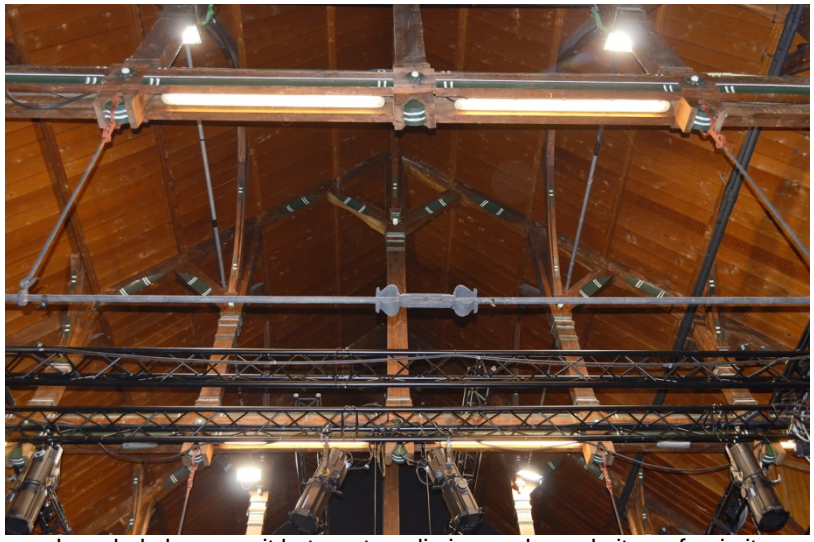

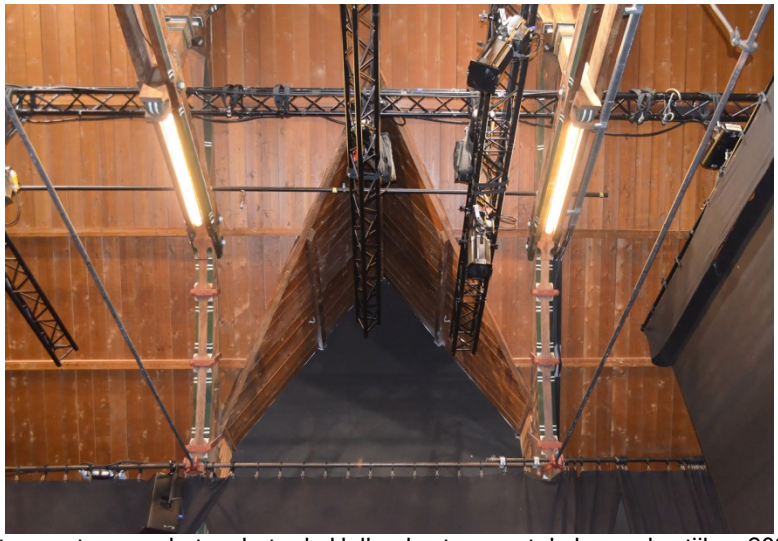

86. Begane grond, zaal, de kap vanuit het westen, die is opgebouwd uit zes fraai uitgewerkte spanten, van het verbeterde Hollandse type met de kreupele stijlen, 2021.
87. Begane grond, zaal, de westelijke steekkap aan de zuidzijde; het huidige inwendig zichtbare beschot, inclusief de gordingen eronder, is aangebracht omstreeks 1993, om een laag isolatiemateriaal te maskeren, 2021.

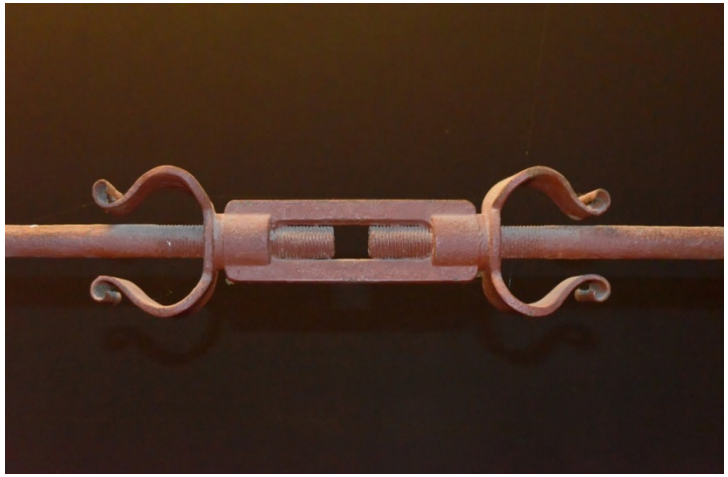

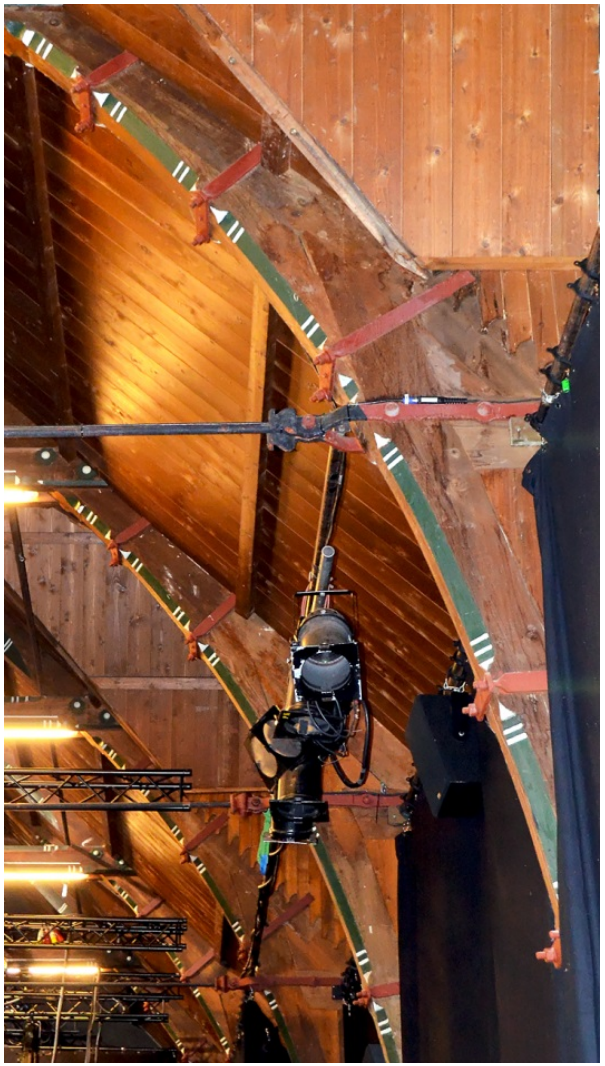

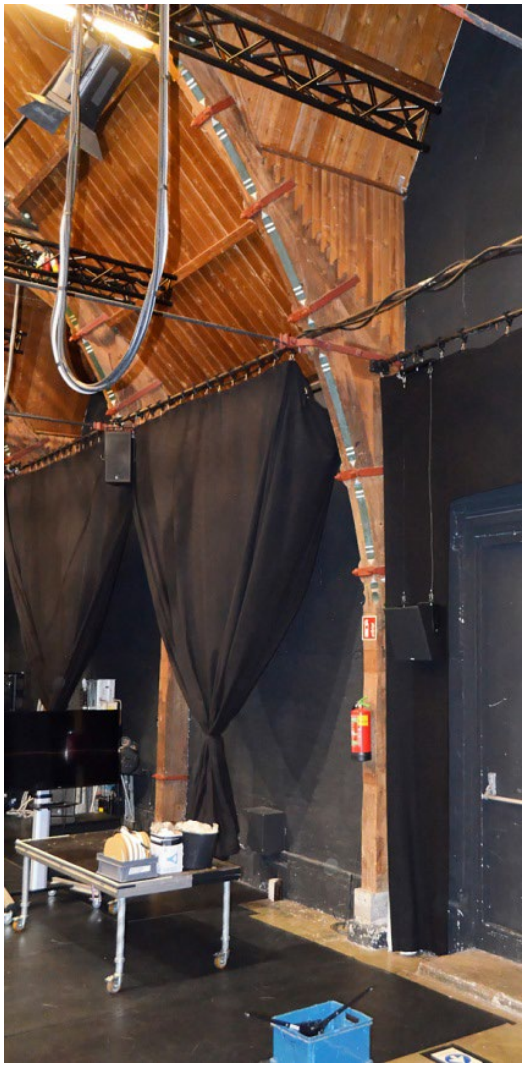

88. Begane grond, zaal, detail van de wartel van een smeedijzeren trekstang uit de bouwtijd (1905), die zich ter hoogte van de kapvoet bevindt, 2021.
89. Begane grond, zaal, de bovenzijde van de zuidelijke, in muurstijlen omgezette kreupele stijlen, met stalen beugels gekoppeld aan de spantbenen, 2021.
90. Begane grond, zaal, zuidwand; de kreupele stijlen zijn bij afwezigheid van een zoldervloer omgezet in muurstijlen, ontspringend van gefrijnde neuten van Namense steen die rusten op muurdammen; de onderzijde van de stijlen zijn onbeschilderd, omdat ze schuil gingen achter de toenmalige lambrisering, 2021.

91. Begane grond, zaal vanuit het noordoosten, met zicht op de zuidwand, 2021.
92. Begane grond, zaal, zuidwand, de centrale doorgang uit de bouwtijd, omstreeks 1993 voorzien van een nieuw kozijn en dito dubbele deur, 2021.
93. Begane grond, zaal, zuidwand, het venster in de westelijke Vlaamse gevel is recent van zijn blindering ontdaan t.b.v. proefluiken, die overdag voor daglicht kunnen gaan zorgen, 2021.

94. Begane grond, zaal vanuit het zuidoosten, met zicht op de noordwand, 2021.
95. Begane grond, zaal, westwand (omstreeks 1993) van de kleedkamer en de ruimte van de mechanische ruimte erboven; achter het gordijn eronder bevindt zich het balkon van omstreeks 2018, 2021.

96. Begane grond, zaal, noordwand, een van de ventilatieopeningen, die oorspronkelijke verscholen zaten achter de lambrisering en omstreeks 1989 zijn gedicht; de wand waartegen zich de lambrisering bevond toont nog de oorspronkelijke ruwe pleisterlaag, die omstreeks 1993 zwart is geschilderd 2021.

97. Begane grond, zaal vanuit het oosten, met in de noord- (rechts) en zuidhoek de doorgangen (1905) naar de traptorens, en achter het zwarte gordijn de inbouw van vier lagen van omstreeks 1993 en het balkon van omstreeks 2018, 2021.

De trappen in de torens dateren, afgezien van hun paarsblauwe verflaag (1993 of later), volledig van de bouwtijd, inclusief de smeedijzeren handreling en het blank gelakte bordeshekje. De torens zijn inwendig gepleisterd en waarschijnlijk in de loop van de twintigste eeuw) wit geschilderd.
Bovenaan beide trappen bevindt zich de doorgang naar de overdekte galerij uit de bouwtijd, onder een segmentboog die aan de galerijkant is verrijkt met lichtrode profielsteen. Het kozijn onder deze boog is eveneens aan de galerijkant fraai uitgewerkt, maar de bijbehorende deur is uitgenomen. In de oostwand bevinden zich zeven openingen onder vergelijkbare segmentbogen van lichtrode profielsteen, waarvan de centrale exemplaar het hoogst en breedst is. Beveiligd met ijzeren balustrades waren deze openingen oorspronkelijk bedoeld om de dravende hengsten te ‘beluisteren’, maar tegenwoordig geven ze toegang tot de ruimten op de eerste verdieping van de inbouw uit omstreeks 1993, en tot een trap naar de kleedkamer op de tweede verdieping. Behoudens de houten westwand zijn de wanden van de galerij gepleisterd en waarschijnlijk in de loop van de twintigste eeuw wit geschilderd, wat ook geldt voor het houtwerk van de westwand, terwijl het plafond omstreeks 1993 zijn tegenwoordige lichte kleur heeft gekregen, en de houten vloer, die zal zijn aangeheeld omstreeks 1989, zijn zwarte kleur.

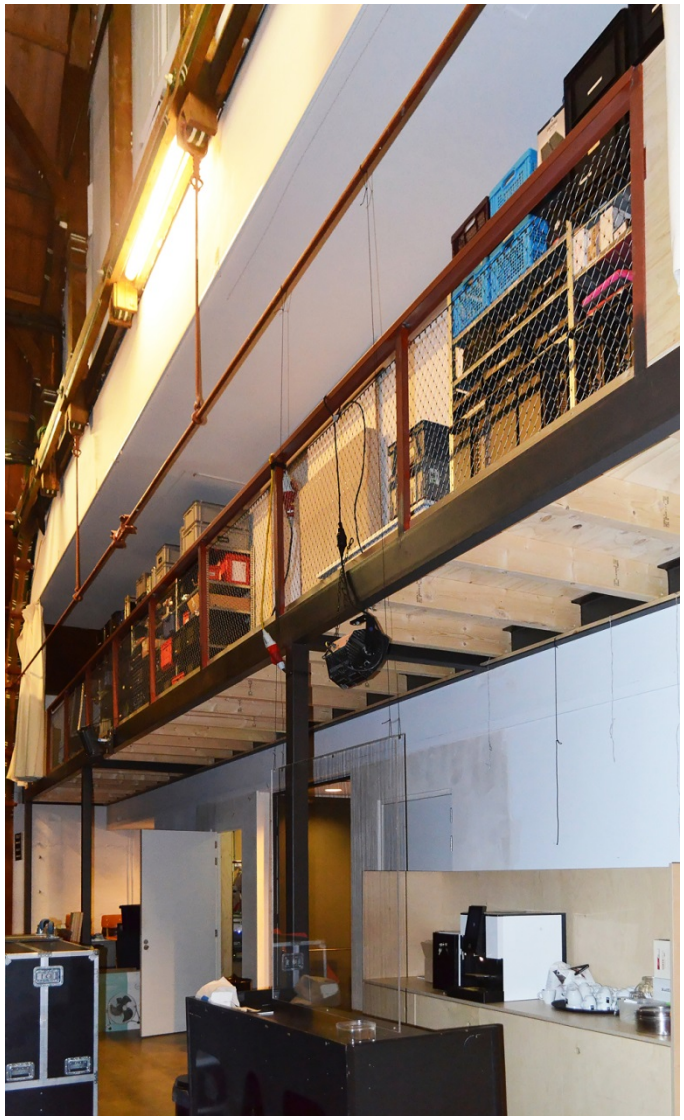

98. Begane grond, zaal, westwand (omstreeks 1993) vanuit het noordoosten, met de koffiehoek en links ervan de doorgang naar de entree, het balkon van omstreeks 2018, en de uitkraging van de tweede en derde verdieping erboven, 2021.

99. Begane grond, zaal, westzijde vanuit het noorden, met rechts de inbouw van omstreeks 1993 en het balkon van omstreeks 2018, 2021.
100. Begane grond, zaal, zuidwesthoek t.p.v. de inbouw, met zicht op de doorgang naar de zuidelijke traptoren, onder het balkon van omstreeks 2018, 2021.
101. Begane grond, inbouw, aan de zuidzijde het mindervalidentoilet van omstreeks 1993, 2021.
102. Begane grond, inbouw, meterkast van omstreeks 1993, die later, vermoedelijk omstreeks 2018 is verbouwd, wat nog zichtbaar is aan het plafond, 2021.

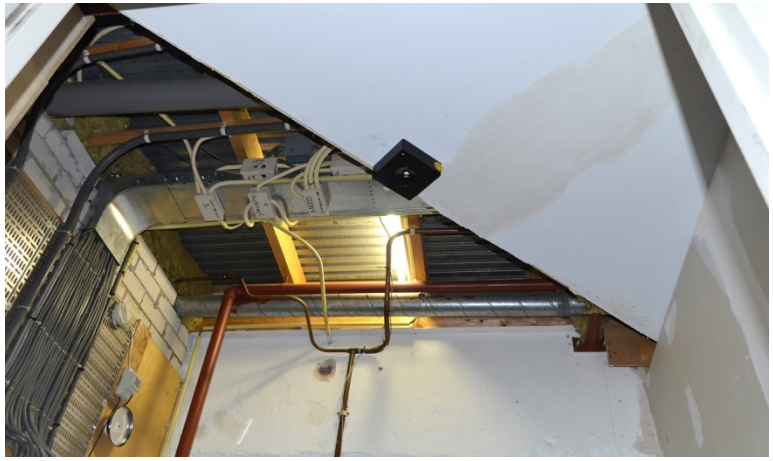

103. Begane grond, inbouw, meterkast, plafond vanuit het noordoosten; het schuine gepleisterde deel is een restant van de situatie van omstreeks 1993, terwijl de noord- (rechts) en oostwand van de meterkast zijn ingebracht omstreeks 2018, 2021.

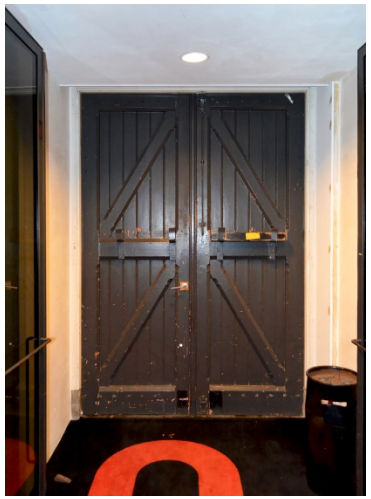

104. Begane grond, zaal, westzijde vanuit het zuiden, met links de inbouw van omstreeks 1993 en het balkon van omstreeks 2018, 2021.
105. Begane grond, inbouw vanuit het zuidoosten, met links de doorgang naar de meterkast, centraal de doorgang met dubbele glazen deur (omstreeks 1993) naar de entree, en rechts ervan de doorgang naar de ruimte van de vloerverwarmingsinstallatie, die omstreeks 2018 dezelfde verbouwing heeft ondergaan als de meterkast, 2021.
106. Begane grond, inbouw, de entree, met zicht op de doorgang met dubbele deur uit de bouwtijd, waarvan het kozijn omstreeks 1993 is verlaagd i.v.m. het plafond van de inbouw, 2021.

107. Begane grond, inbouw, de keuken aan de noordzijde van omstreeks 1993, 2021.
108. Begane grond, zaal, noordwesthoek t.p.v. de inbouw, met zicht op de doorgang naar de noordelijke traptoren, 2021.

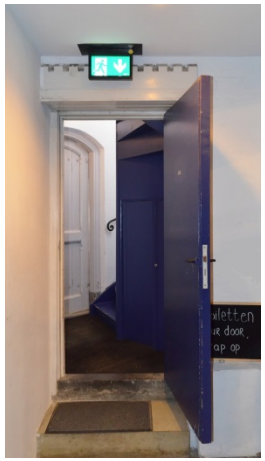

109. Noordelijke traptoren, doorgang op de begane grond vanuit het oosten; de deur stamt uit 1905, maar is omstreeks 1993 voorzien van plaatmateriaal, 2021.
110. Noordelijke traptoren, de houten trap met ijzeren handreling uit 1905 vanuit het zuidwesten, vanaf het trapbordes, voorzien van een traphek uit 1905, 2021.
111. Noordelijke traptoren, plafond uit 1993 of later, t.b.v. de luchtbehandelingsinstallatie erboven, 2021.

112. Zuidelijke traptoren, doorgang op de begane grond vanuit het oosten; de bovendorpel van het kozijn is voorzien van kantelen (1905), 2021.
113. Zuidelijke traptoren, de spiltrap (1905) vanuit het westen; de noordelijke toren is identiek maar spiegelbeeldig, 2021.
114. Zuidelijke traptoren, het trapbordes vanuit het noorden dateert inclusief het traphek van 1905, 2021.
115. Zuidelijke traptoren, het balkenplafond van 1905, 2021.

116. Eerste verdieping, galerij vanuit het noorden richting de doorgang naar de zuidelijke traptoren, met geheel links de doorgang naar de technische ruimte, 2021.
117. Eerste verdieping, galerij vanuit het zuiden richting de doorgang naar de noordelijke traptoren, met geheel rechts de doorgang naar de trap naar de kleedkamer, 2021.

118. Eerste verdieping, galerij, zuidzijde vanuit het noorden richting de authentieke doorgang naar de zuidelijke traptoren; de doorgangen in de oostwand zijn alle voorzien van een segmentboog van lichtrode profielsteen; de centrale doorgang (toneeltechniek) is het hoogst en breedst, terwijl de volgende richting de twee uiteinden van de galerij steeds een fractie smaller en lager zijn; de houten vloer helt in oostelijke richting, 2021.
119. Eerste verdieping, galerij, zuidwand, het kozijn van de authentieke doorgang is aan de bovenzijde fraai uitgewerkt, maar de paneeldeur is verdwenen, alleen de scharnieren zijn achtergebleven, 2021.
120. Eerste verdieping, galerij, noordwand, het kozijn van de authentieke doorgang naar de noordelijke traptoren is identiek aan dat van de doorgang naar de zuidtoren, evenals de paneeldeur die hier eveneens is verdwenen, 2021.

121. Eerste verdieping, inbouw (omstreeks 1993), geheel noordelijk bevindt zich de cv- en technische ruimte, die te bereiken is via de twee noordelijke, getoogde doorgangen (1905) van uit de galerij, 2021.
122. Eerste verdieping, inbouw (omstreeks 1993), de noordelijke toiletgroep, die spiegelbeeldig is aan de zuidelijke, 2021.
123. Eerste verdieping, inbouw (omstreeks 1993), de centrale ruimte bestemd voor de toneeltechniek en sinds omstreeks 2018 tevens doorgang naar het balkon is, 2021

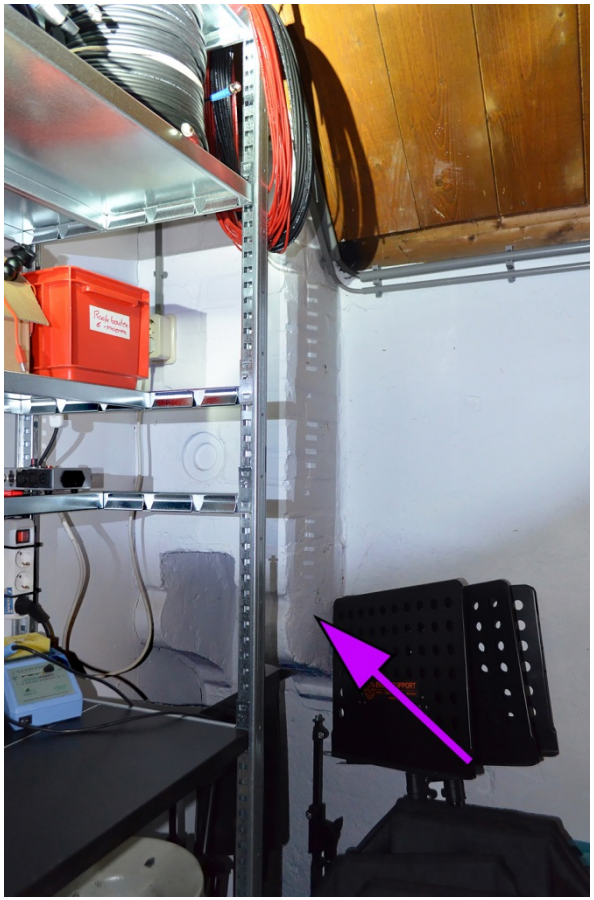

124. Eerste verdieping, balkon (omstreeks 2018) vanuit het noorden, met links de zaal, 2021.
125. Eerste verdieping, balkon (omstreeks 2018) vanuit het zuiden, met rechts zicht op de trekstang (1905) van het meest westelijke spant van de zaal, 2021.
126. Eerste verdieping, balkon (omstreeks 2018); in de noordwesthoek, tegen de noordwand, bevindt zich nog de secundaire kachelschoorsteen (pijl), die vlak na de bouw zal zijn aangebracht, 2021.

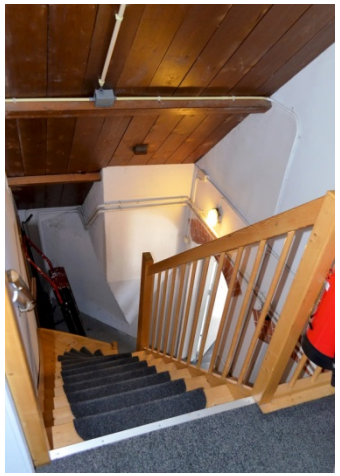

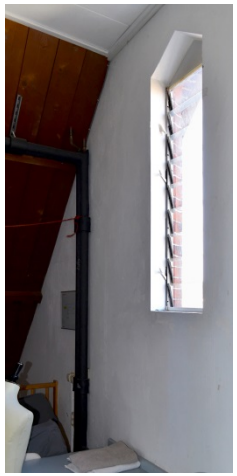

127. Eerste verdieping, inbouw (omstreeks 1993), de trap naar de kleedkamer in de zuidelijke ruimte, vanuit het noordoosten (vanuit de kleedkamer), 2021.
128. Tweede verdieping, kleedkamer (omstreeks 1993), de authentieke vensters in de westwand zijn sinds omstreeks 1993 geblindeerd, met uitzondering van de twee kleine ramen (dit is de zuidelijke), die zijn voorzien van glasjaloezieën 2021.

129. Tweede verdieping, kleedkamer (omstreeks 1993) vanuit het noordwesten, met rechts op de achtergrond de trap naar de eerste verdieping, 2021.
130. Tweede verdieping, kleedkamer (omstreeks 1993) vanuit het zuidwesten, met in de oostwand (rechts) een luik dat zicht geeft op de zaal, terwijl de deuren leiden naar een toilet (links) en douche die zijn ingebracht na 2000; via het plafondluik (links) is de ruimte voor de mechanische ventilatie t.b.v. de zaal te bereiken, waarschijnlijk ingebracht tijdens de verbouwing van omstreeks 1993, 2021.